

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

**Proměny města Berouna za socialismu a jejich reflexe
současnými obyvateli**

Bc. Markéta Kljapová

Plzeň 2014

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra antropologie

Studijní program Antropologie

Studijní obor Sociální a kulturní antropologie

Diplomová práce

**Proměny města Berouna za socialismu a jejich reflexe
současnými obyvateli**

Bc. Markéta Kljapová

Vedoucí práce:

Mgr. Tomáš Hirt, Ph.D.

Katedra antropologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2014

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2014

.....

Poděkování

Na tomto místě chci vyjádřit poděkování vedoucímu práce Mgr. Tomáši Hirtovi, PhD., za jeho rady, konzultace a motivaci. Nemenší dík patří těm, kdož mi pomohli s realizací výzkumu – mým informátorům a respondentům.

Obsah

1	ÚVOD	1
2	TEORETICKÁ VÝCHODISKA	3
	2.1 Kolektivní paměť	3
	2.2 Prostor v pojetí sociálních věd	8
	2.3 Socialistická urbanizace, migrace a její důsledky	12
3	METODOLOGIE A VÝZKUM	17
	3.1 Použitá výzkumná metoda	17
	3.1.1 Vizuální antropologie – rozvoj, historie a současnost.....	17
	3.1.2 Užití fotografie v antropologickém výzkumu	19
	3.1.3 Fotoelicitace jako metoda získávání dat – rozvoj a možnosti využití.....	20
	3.1.4 Fotoelicitace v praxi	25
	3.2 Průběh výzkumu	27
	3.2.1 Vymezení zkoumané populace, výběr vzorku	27
	3.2.2 Analýza dat a jejich zpracování	29
4	INTERPRETACE VÝSLEDKŮ	31
	4.1 Sociální konstrukce prostoru v socialistickém Berouně	31
	4.1.1 Konstrukce prostoru dle profesních skupin	31
	4.1.2 Náplava	33
	4.1.3 Historický prostor	37
	4.1.4 Sociální změna	40
	4.1.5 Prostor moci a soupeření.....	45
	4.1.6 Prostor obchodu.....	50
	4.1.7 Prostor přírody a životního prostředí.....	51

5	DISKUZE	54
6	ZÁVĚR	57
7	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	59
8	RESUMÉ	64
9	PŘÍLOHY	65
	9.1 Příklady fotografií předkládaných při fotoelicitaci (zdroj: Kadeřábek 2006, Garkisch 2012, soukromé sbírky informátorů).....	65
	9.2 Příklady fotografií užitých při fotoelicitaci (zdroj: soukromý archiv autorky).....	80

1 ÚVOD

Předkládaná diplomová práce se zabývá proměnou jednoho českého města, jež se odehrála během období tzv. socialismu. To klademe do druhé poloviny 20. století a týká se států střední a východní Evropy, které byly pod vlivem Sovětského svazu. Z počátku toto období ovlivnil konec druhé světové války a procesy s ním spojené, skončilo tzv. pádem železné opony roku 1989. Pro toto období je charakteristické, že zmíněné státy procházely do jisté míry obdobným vývojem. Práce se zaměřuje na specifickou oblast vývoje měst a potažmo i společnosti – urbanizaci, její příčiny, důsledky a okolnosti s ní spojené. Nadměrná politická centralizace, plánování a potlačení místní a regionální autonomie a nepřiměřené formy redistribuce – toto všechno vtisklo trvalou stopu do podoby jednotlivých měst (Musil 2001:293).

Tato práce vznikla díky několika inspiračním zdrojům. V první řadě se na její podobě podepsal můj zájem o metody vizuální antropologie, jež jsem chtěla během výzkumu uplatnit. Díky mé zálibě ve fotografování mě již před lety zaujaly publikace, které zobrazovaly starou podobu Berouna, ze kterého pocházím. Pokusy o vlastní fotografické zachycení rodného města mne donutily přemýšlet nejen o jeho vnější podobě a urbánním uspořádání, ale též o mezilidských vztazích a o tom, má-li vnitřní uspořádání ulic, domů a náměstí vliv na to, jací lidé v nich žijí a jaký je charakter sociálního prostoru mezi nimi. Tyto myšlenky jsem mohla dále rozvinout díky absolvování kurzu přednášek o urbánní antropologii, který mi poskytl teoretická východiska pro koncepci této práce.

Třetím významným činitelem při tvorbě této práce byly antropologické studie o socialismu. Jedním z významných badatelů na tomto poli, Chrisem M. Hannem, jsem se nechala inspirovat při hledání cesty jak téma výzkumu – socialistickou přeměnu města – uchopit. Dle Hanna (2007) má před sebou antropologie zhodnocení významu socialistické minulosti v širším časovém rámci. Ale stačí jí pro tyto účely její tradiční nástroje – zúčastněné pozorování a klasický etnografický výzkum, tak, jak nám představu o jeho podobě zanechal Bronislaw Malinowski? Ten si byl vědom limitů při pokusu přesáhnout synchronní analýzu a upozornil na využití historie při antropologickém výzkumu. Hann rozvíjí myšlenky o temporalitě, o různých časech, které se v historii prolínají. Používá koncept *longue durée*, známý od příslušníka školy Annales Fernanda Braudela, a říká, že různé procesy se dějí v různých časových

rámčích a že hodnoty, normy a mentality se mění pomaleji, než je možné měnit legislativu a ekonomiku společnosti. Transformující se společnost není možné vyjmout z času, a tudíž je nutné ke klasickým nástrojům antropologického výzkumu, které sledují současné dění, připojit i metodu *oral history* jako nástroj studia kolektivní paměti a výsledky této práce konfrontovat se zjištěními získanými studiem v archivech a dokumentů historické povahy. Tím můžeme dospět k vyváženému celkovému pohledu a postihnout rozdílné tempo změn.

Přijmeme-li myšlenku, že „každá artikulovaná minulost představuje jen jednu z různých verzí toho, co se „skutečně událo““ a že „společenská realita není konstruována a vnímána všemi členy určitého společenství jednotně“ (Lozoviuk 2006:1-2), můžeme se vydat směrem k poznávání toho, jak jednotliví lidé zakoušeli socialistický způsob života a jak konstruují své představy o tom, jaké mentální stopy v lidech zanechal život v socialismu, studium jedné konkrétní události se nám může stát východiskem pro interpretaci celého kontextu (Lozoviuk 2006). Já jsem si za tuto událost vybrala přestavbu Berouna v souvislosti s řešením bytové krize. Rozsáhlé demolice a výstavba sídlišť se staly výchozím bodem pro můj výzkum a za cíl si tedy v této práci kladu zodpovědět otázky: jak se k přestavbě stavějí pamětníci pocházející z řad berounských obyvatel a jak na základě těchto dějů konstruují prostor, ve kterém žili.

Práce je rozvržena do tří hlavních částí: kapitoly s obsahem teoretických východisek, kapitoly vymezující fotoelicitaci jako metodu vizuální antropologie a třetí hlavní oddíl se věnuje interpretaci získaných dat. V teoretických východiscích vymezují koncepty, které sloužily jako analytický nástroj pro uchopení sesbíraných dat – kolektivní paměť, prostor v pojetí sociálních věd a socialistickou urbanizaci, migraci a její důsledky. V kapitole o metodologii se věnuji stručnému popisu vývoje fotoelicitace, zásadám jejího užívání, konstrukci vzorku a analýze dat. V kapitole „Interpretace výsledků“ popisují téma, které se vyjevilo při analýze jako stěžejní, tedy sociální konstrukci prostoru v socialistickém Berouně, z něhož vzešly podkapitoly: konstrukce prostoru dle profesních skupin, náplava, historický prostor, sociální změna, prostor moci a soupeření, prostor obchodu, prostor přírody a životního prostředí. Před závěrečné shrnutí jsem zařadila krátkou diskuzi, která výsledky výzkumu dává do kontextu s některými vybranými pracemi a antropologickými koncepty.

2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

2.1 Kolektivní paměť

Koncept kolektivní paměti je jedním ze základních teoretických východisek při mém studiu toho, jak obyvatelé Berouna reflektovali socialistickou přeměnu. Následující kapitola je věnována definici kolektivní paměti, jak je obecně přijímána ve společenských vědách, antropologii nevyjímaje.

Paměť je považována za základ vědomí sebe i společnosti. Bez paměti není identity, vědomí toho, kdo jsme a kam patříme. Slouží pro konstrukci distinktivních rysů mezi skupinami i jednotlivci. Antropologické studie kolektivní, jinde nazývané též sociální paměti (tyto dva termíny považují za dvojí označení téhož fenoménu), byly odpovědí na volání po jednotě, na snahu o hledání kontextů, významů, spojení, která lidé vkládají do svých životů (Catell and Climo 2002:1). Je to prostor pro multidisciplinární spolupráci na pomezí antropologie, sociologie, etnografie, historie, hranice mezi pamětí a kulturou se v tomto náhledu jeví často rozmazané. Ale mají společné to, že prostřednictvím nich lidé vkládají do svých životů významy, a to skrze minulost, kterou vzpomínky formují, tvoří a udržují, prostupují přítomnost a provází i budoucnost. Lidské hledání významů a smyslů slouží jako základ pro diskuzi o kolektivní paměti a historii z antropologické perspektivy (Catell and Climo 2002:2). Často dochází k prostupování termínů, objevují se označení kulturní paměť, historická paměť, paměť lokální, oficiální, lidová, veřejná, sdílená, sociální, mluví se o zvycích, dědictví, mýtu, kořenech i tradici. Někteří autoři mezi nimi rozlišují, jiní je zaměňují. Francouzský historik Pierre Nora rozlišuje mezi historií, která je mrtvá, a pamětí, která je žijící (Nora 1998). Britský historik Peter Burke popisuje historii jako proces selekce a interpretace, který probíhá v rámci určité skupiny a výsledný produkt označuje termínem sociální paměť (Burke 2006). Jedním z nejvýznamnějších teoretiků kolektivní paměti byl Maurice Halbwachs (2009), který rozdělil paměť autobiografickou, historickou, historii a kolektivní paměť. Kolektivní či sociální vzpomínky jsou tvarovány ekonomickými, sociálními a politickými okolnostmi, vírou, hodnotami, opozicí, rezistencí, zahrnují kulturní normy, identitu, mocenskou hierarchii, jsou ovlivněny ideologií. Často se zaměřují na konflikt, soupeření, jsou diskutovány, vyjednávány, přijímány, odmítány, tvoří interpretativní rámec života, naší životní zkušenosti dodávají na srozumitelnosti. Vzpomínky jsou poznamenány dialektikou mezi

stabilitou a historickou kontinuitou a inovací a změnou, některé aspekty minulosti se jeví jako rezistentní vůči snahám o jejich zkreslení (Catell and Climo 2002:4-6).

Paměť hraje klíčovou roli v antropologickém výzkumu, skrze ni dochází k rekonstrukci minulosti skupiny, kombinujeme paměť informátorů s psanou historií, fotografiemi, demografickými záznamy, archivními záznamy, na vlastní paměť se spoléháme při psaní poznámek a deníků. Objevuje se názor, že kultura může být nahlížena jako paměť v akci, výjevy kultury se odráží v kolektivních manifestacích sdílených vzpomínek, které patří příslušné skupině, je nutné ji nahlížet vždy v kontextu, podobně jako kulturu (Catell and Climo 2002:7). Současný předpoklad je takový, že všechna paměť je sociální, i ta, která je individuální, může být nahlížena jako její součást. Porozumění individuální paměti vylepšuje naše porozumění té sociální. Vzpomínky definují naše bytí jakožto jednotlivce, ale také jako člena skupiny, individuální vědomí nám říká, jak chápat sebe jako osobnost, to kolektivní určuje, jak sebe identifikuje a organizuje skupina, sdílení vzpomínek umožňuje těm, kteří nebyli přítomni událostem pro skupinu důležitým, zahrnout události do svého vědomí zprostředkovaně. Do této kolektivní tvorby vzpomínek zasahují emoce, které určují to, že zapamatování má selektivní charakter, sociální normy a kulturní praxe ovlivňují to, co bude zapamatováno a co zapomenuto (Catell and Climo 2002:12-15). Vzpomínky jednotlivce jsou formovány skupinou, k níž náleží. Maurice Halbwachs tvrdí, že je nemožné si pamatovat mimo sociální skupinu, naše vzpomínky jsou vždy ovlivněny tím, že jsme jejím členem. Je to sice jedinec, kdo vzpomíná, ale vzpomínky jsou často ovlivněny společným rámcem vzpomínání. Být členem skupiny tvoří základ pro naši vlastní paměť, vede to k tomu, že jedny věci jsou nám připomínány a druhé zapomínány (Olick 1999:335).

Dle Halbwachse je rozdělení forem paměti následující: paměť autobiografická, paměť historická, historie a kolektivní paměť. Autobiografická paměť zachycuje to, co jsme sami zažili, ale naše zkušenosti jsou formovány členstvím ve skupině, ke které náležíme; historická paměť nám je dostupná jen skrze historické záznamy. Historie je ta část minulosti, ke které nemáme žádnou „organickou“ vazbu, tato minulost není důležitou součástí našeho života. Naopak kolektivní paměť je aktivní součástí naší minulosti a formuje naši identitu (Olick 1999:335). V rámci ní dále Jeffrey Olick v návaznosti na Halbwachse rozlišuje dva rozdílné a ne vždy zcela komplementární

druhy vzpomínání: sociálně utvářené individuální vzpomínky a kolektivní vzpomínkové akce. Halbwachs nahlíží individuální a kolektivní jako dva rozdílné pořádky, ale Olick se domnívá, že jde o děje, které do sebe navzájem zasahují, i když vyžadují při zkoumání odlišné přístupy (Olick 1999:336). Vyděluje tzv. *collected memory*, sesbírané vzpomínky. Jedinec je při vzpomínání ústřední, on vzpomíná, ale je formován svým sociálním rámcem, volně i mimovolně přebírá jisté ideologické kategorie, například nacionalismus či patriotismus. Na obyvatele Berouna tedy lze pohlížet jako na jedince, kteří nám sice předávají své zakoušení socialistické přeměny města, ovšem utvářené tím, kde se narodili, jak byli vychováni a jak je zasáhl režim, který v té době na území státu panoval. Olickova *collective memory*, tedy kolektivní paměť, je potom skupinovým vzpomínáním. Vzpomínáme-li záměrně jako členové skupiny tvoříme jakési komunity paměti, dochází k jiné stimulaci našeho vzpomínání. Celý proces je ale opět ovlivněn výpovědí jednotlivce, individuální a kolektivní identita jsou dvě strany jedné mince a nelze je nahlížet odděleně (Olick 1999:342). Můj respondent/informátor se tedy vyjadřuje jednak sám za sebe, ale také jako „Berouňák“ či obyvatel konkrétní čtvrti, náplava, příslušník profesní skupiny, žena, muž, matka – tyto všechny identity a statusy, které za život nasbíral, jsou určující pro to, jaké vzpomínky si vybaví při prohlížení fotografií a kladení dotazů.

Protože se má práce věnuje z velké části tomu, jak obyvatelé socialistického Berouna vnímali přeměnu městského prostoru, ve kterém žili, věnuji teď následující část své práce tomu, jak Maurice Halbwachs pojednal kolektivní paměť a prostor. Východiskem je mi příslušná stať v knize *Kolektivní paměť* (2009:185-227). Z ní se dozvídáme, že „naše materiální okolí nese otisk nás i druhých“ (str. 185) a že „prostorové představy hrají (...) významnou roli v kolektivní paměti“ (str. 188). Skupina místo obývajících v něm zanechává své otisky a ve chvíli, kdy dochází ke zpřetrhání vazeb mezi místem a skupinou, vazby nejvíce vyniknou. Událost, která znamená změnu místa, znamená rovněž změnu vztahu skupiny k místu. Skupina už nebude zcela stejná, stejně jako se změní prostor, avšak ani kolektivní paměť nezůstane nezměněná. Proto se ve své práci zajímám o to, jak se změnil vztah berounských obyvatel k místům, jež zasáhly rozsáhlé demolice, které byly odůvodněné výstavbou nových obytných budov. Budu se ptát podobně jako Julie Flowerday: „(m)ění-li se krajina, znamená to, že se mění i to, jak lidé rozumějí sami sobě?“ (2009:103). Změnil se vztah obyvatel k místům? A jaký je způsob vzpomínání na ně? Jakou roli sehrály

změny ve společnosti, které demolice a výstavbu provázely? Dle Halbwachse se společenské změny odehrávají v kulisách, které se nezdají být změnami ve společnosti nijak dotčeny, kámen je netečný, „městská skupina nepocítuje svoji proměnlivost, dokud vzhled ulic a budov zůstává tentýž“ (2009:189). Město jako společenský útvar se zdá ve svém vzhledu stabilní a jistý trváním. Ale to není případ Berouna – jak dokládají fotografie i historické záznamy, prošel změnou svého vzhledu velice zásadním způsobem. Mizení konkrétních míst se má obyvatel dotknout více, než závažné národní, náboženské či politické události. Zvraty dotýkající se fyziognomie obce mají mít větší dopad na společnost. Bude tomu tak i v případě Berouna?

„Lokální zvyky odolávají silám, které by je chtěli měnit a tento odpor nejlépe ilustruje, do jaké míry se v takových skupinách kolektivní paměť opírá o prostorové obrazy“ (str. 191). Fyzické uspořádání odpor neklade, ale skupiny lidí ano. V paměti lidí tedy budu pátrat po tom, jakým způsobem vyjadřují lítost nad ztrátou města, objevovalo-li se pobouření či protest proti demolicím. Naleznu ve vzpomínkách snahu o obnovení staré rovnováhy v nových podmínkách? Jaké jsou lokální zvyky berounských obyvatel, kterými odolávali změně? Halbwachs se zmiňuje například o strnulosti myšlení obchodníků a zákazníků, o zvycích, které odráží konfiguraci daného prostředí a vytváří tradici, byť jen v podobě názvu ulice, náměstí či vývěsního štítu obchodu (str. 194).

Podle Halbwachse neexistuje kolektivní paměť, která by nebyla ukotvena v prostorovém rámci, minulost si vybavujeme, protože se uchovává v materiálním prostředí. Díky představivosti si dokážeme zrekonstruovat prostor, v němž žijeme, o něj se naše mysl opírá ve chvílích, kdy je třeba si vybavit tu či onu kategorii vzpomínek. Skupiny a kolektivní činnosti jsou spojeny s místem, tj. s částí prostoru (str. 200). O problematice prostoru a místa bude pojednáno později, prozatím si kladu otázku takovou: jestliže je prostor dle Halbwachse spojen s množstvím vztahů, jestliže v sobě nese vzpomínky na události, jak se v těchto vztazích a vzpomínkách odrazí to, že prostor byl zbořen a přestavěn?

Další z tezí, která bude v práci podrobena zkoumání, je ta, že „skupiny (...) jako by měly prostorové obrysy vyznačené čarou na zemi, a do takto vymezeného prostorového rámce zasazovaly i své kolektivní vzpomínky (...) existuje tolik možných interpretací prostoru, kolik je skupin“ (str. 223). Jaké dělicí linie se vyjeví při analýze

vzpomínek obyvatel Berouna? Kolik interpretací jednoho prostoru získám a kolik skupin se vydělí? Na základě jakých charakteristik se budou skupiny vydělovat, jakým způsobem společnost prostor diferencovala a jaký je prostorový rámec zasazených vzpomínek, k nimž se lidé vracejí? Skupina, aby mohla jako skupina existovat, se musí setkávat a uskutečňovat to, co je smyslem skupiny, žije v prostoru a na určité půdě, identifikaci sebe v určitém prostoru nabývá skupina na nehybnosti, přesvědčuje se tak o vlastní neměnnosti. Sociální prostor tedy, dle Halbwachse, existuje nutně v čase, „kdyby neexistoval, není zde nic, o co by mohla společnost opřít svůj pocit identity“ (str. 226). Jak tedy obývání prostoru Berouna a jeho fyzická přeměna souvisí s pocitem identity Berouňáka? Jak se k sobě stavěli obyvatelé jiných čtvrtí, jaké byly dělící linie mezi nimi? Jaký byl vztah k sousedům a jaký k „náplavě“? Co konstruovalo identitu berounských rodáků a co těch, kteří se do města přistěhovali během jeho přestavby?

Předpokládáme-li dvě a více společenství v sídelním prostoru, musíme předpokládat i jisté identifikační pozice. Ty jsou spojeny s určitými charakteristikami či kvalitami, na základě nichž se společenství rozpoznávají a umisťují samy sebe do sociálního prostoru. Takové vědění může být formulováno v rámci různých procesů, různými mechanismy, jedním z nich může být reprezentace minulosti (Hanzlová 2006:167). Minulost může být chápána jako symbolický prostor a sociální/kolektivní paměť je jednou z forem vztahování se k minulosti. Během procesu vzpomínání (a zapomínání) dochází k selektivnímu zvýznamňování a interpretaci určitých událostí, aktérů, identit, „tyto významy vznikají v jistém sociálním rámci a dále ho utvářejí, ovlivňují tak také vzpomínání konkrétních aktérů“ (Hanzlová 2006:175). Obrazy minulosti jsou zakotveny v sociálním a politicko-institucionálním kontextu a jsou zásadní pro současnou identitu a podobu společenství. Do této problematiky vstupuje i historiografie jako jedna z praktik vzpomínání, vedle ní i řada dalších: státní svátky, výstavy, pomníky, pojmenovávání veřejných prostorů, psaní deníků a biografí (Hanzlová 2006:176-177). Jakou roli hrají tyto prvky ve vzpomínání pamětníků? Množství historiografických, biografických a fotografických publikací, které v poslední době o Berouně vyšly, má jistě také svůj vliv na osobní vzpomínání. Část mého výzkumu se tedy zaměří i na tuto problematiku.

2.2 Prostor v pojetí sociálních věd

Hovořila-li jsem v předchozí kapitole o tom, že kolektivní paměť se tvaruje v jistém sociálním rámci, a o významu sociálního prostoru a místa, je nutné v té následující vymezit, co mám těmito pojmy na mysli. V šedesátých letech 20. století zaznamenáváme ve filosofii tzv. prostorový obrat, Michel Foucault se vyjádřil v tom smyslu, že přichází epocha prostoru a triumf geografie, Anthony Giddens proklamuje, že prostor by měl být zahrnut do analýzy strukturace lidského jednání a fungování společnosti. To z toho důvodu, že lidé vytvářejí vlastní geografii, stejně jako vytvářejí vlastní historii (Toušek 2013:5). Zmiňovaný obrat způsobil především marxistický filosof a sociolog Henri Lefebvre, který svým dílem *La production de l'espace* (1974) vnesl do věd o člověku a společnosti nové náměty k bádání, které se začalo ubírat směrem k úvahám nad tím, jak průmyslová revoluce v kapitalistické společnosti skrze urbánní revoluci transformovala společnost, a jak se ve společnosti projevuje teritoriální konflikt a střet o nadvládu nad produkcí prostoru (Toušek 2013:6). Jeho myšlenky dále rozvinul geograf a antropolog David Harvey, zabýval se vlivem investic do fixního kapitálu, kapitál se dle něj pohybuje stále rychleji a dochází k časoprostorové kompresi, což si žádá produkci nových míst a další reprodukci kapitálu. Dalším v řadě pokračovatelů Lefebvrových myšlenek je například Manuel Castells, sociolog, který hledal vztah mezi sociální a prostorovou strukturou. Popsal ho jako dialektický a zdůraznil důležitost prostoru jako nezbytné kategorie, kterou je nutné brát v úvahu při analýze soudobé kapitalistické společnosti a její socialistické organizace (Toušek 2013:6).

V antropologii došlo k reflexi až v devadesátých letech, formuje se odvětví urbánní antropologie, která se vyvíjí souběžně s postkoloniálními studii a kombinuje teze o prostorovosti kultury, rozrůstá se pole působnosti antropologie místa a prostoru. Jednou z významných osobností v tomto směru je Setha M. Low, americká antropoložka. Nabízí nám makrostrukturální pohled kombinující politickou ekonomii s koncepty a tezemi poststrukturalistů, např. Bourdieu, de Certeau, Foucault, pohled zohledňující moc jako činitele strukturace lidského jednání a každodenní praxe (Toušek 2013:7). Low navrhuje zaměřit studium na prostorovou artikulaci křížovatek ekonomických, společenských a kulturních sil. Dle ní není možné analyzovat a interpretovat vybudované prostředí bez porozumění sociálním a ekonomickým

institucionálním silám, které ovlivňují aktéry (Low 1996:861). Z uvedeného vyplývá, že „kategorie prostoru je nezbytným i aktuálním tématem sociálních věd, (...) mj. i sociální a kulturní antropologie, neboť stále platí banální fakt, že každý subjekt či objekt ke své existenci potřebuje prostor a pouze v prostoru dochází k reifikaci společenských procesů“ (Toušek 2013:7).

Prostor je dle Lefebvra sociálně konstruován, je produktem sociálních akcí a vztahů, mezi nimiž jsou nejvýznamnější reprodukce (biologická) a produkce (materiální), tyto označuje za *prostorové praktiky* čili *prostor vnímaný*, zajišťují kontinuitu a kohezi společnosti. Prostor má svou fyzickou expresi, což označuje Lefebvre termínem *reprezentace prostoru*, to je *prostor chápaný*. Poslední složkou této triády je *prostor reprezentací*, tedy *prostor žitý*, který v sobě ztělesňuje jeho symboliku (Lefebvre 1991:26-33). Dalšími, kdo se sociální konstrukcí prostoru zabývali, jsou marxističtí geografové David Harvey, Manuel Castells či Mark Gottdiener (Rodman 1992:212). Pro účely této práce budu dále pracovat s koncepty prvně jmenovaného.

Dle Harveyho je nutné spojit sociologickou a geografickou imaginaci a pochopit, že sociální chování determinuje prostorová forma, v níž se odehrává, a že prostorová forma je utvářena sociálním chováním (Harvey 1973:26-27). Jako výchozí bod pro teoretizování prostoru mu slouží myšlenka tří rozdílných prostorových zakoušení dle Ernsta Cassirera: 1. organický prostor, referující k biologickým determinantám jeho zakoušení, zabývají se jím např. etologové, 2. vnímavostní prostor, který je komplexnější, do hry vstupují neurologické procesy, jako jsou vjemy optické, akustické, kinetické, které dohromady tvoří syntézu prostorové zkušenosti a jsou pamětí a kulturou podmíněné; 3. symbolický prostor, ten tvoří interpretace symbolických reprezentací, které nemají prostorovou dimenzi. Tímto rozdělením se Harvey za pomoci Cassirera velmi přibližuje chápání prostoru dle Lefebvra. Tyto tři složky zakoušení prostoru jsou dle Harveyho na sobě vzájemně závislé a nelze je chápat odděleně. Prostor dává smysl jen tehdy, je-li myšlen ve vztazích – k sobě, k dalším prvkům v něm, jeho symbolický význam má dopad na chování (Harvey 1973:28-36), vědomí prostoru utváří náš vztah ke světu (Harvey 1973:14).

Dle Low (1996) je prostor naplněn sociálními vztahy a sociální praxí, skrze něž je sociálně produkován a s tím dialekticky sociálně konstruován. Sociální produkce a sociální konstrukce prostoru slouží jako nástroje k porozumění tomu, jak se veřejný

prostor stává sémioticky naplněnou a interpretovanou realitou. Sociální, ekonomické, ideologické a technologické faktory směřují k fyzické kreaci materiálního uspořádání čili *produkcí prostoru*. Zároveň s nimi vstupuje do hry fenomenologické a symbolické zakoušení prostoru, které je mediované skrze sociální procesy jako je změna, konflikt, kontrola, to je sféra *sociální konstrukce prostoru* (Low 1996:861). Transformujeme prostor mezilidskou výměnou vzpomínek, představ, denním užíváním materiálna, to utváří symbolický význam fyzického prostoru, který společně zakoušíme, je předmětem sporů. Sporů ideologické i ekonomické povahy, které nám vyjevují problémy a konflikty, které jdou za svou lokální a prostorovou povahu. Setha Low udává příklady toho, jak jsou lidé vnímáni jako sociální agenti konstruující realitu a významy: David Harvey a Manuel Castells zkoumali prostorovost sociálních konfliktů skrze třídní boj a „hnutí proti“ zformovaná ve snaze odolat dominantním silám, Michel Foucault viděl vztah mezi mocí a prostorem v užití architektury jako politické technologie, která pomáhá kontrolovat a utvářet moc nad individuui. Podobně Paul Rabinow proklamuje, že skrze estetiku se demonstruje kulturní nadřazenost, Michel de Certeau se zabýval taktikami lidí, jak lidé operují v prostoru, jak se v něm pohybují, jak ho pojmenovávají, jak o něm vyprávějí, jak na něj vzpomínají, Pierre Bourdieu rozvinul teorii habitů – jak se socioprostorový řád vtiskává do tělesných praktik (Low 1996:862–863). Tyto teorie posloužily jako východiska pro antropologickou potřebu spojit zakoušení prostoru, praktiky v prostoru a jeho fyzickou strukturu. Etnografický přístup ke studiu urbánního prostředí přispěl svojí schopností integrovat lokální diskurs s širšími politickými a ekonomickými procesy (Low 1996:863). Setha Low přistupovala tímto způsobem ke studiu sociální produkce a konstrukce prostoru na náměstí v Kostarice, kde pozorovala emocionální vztahování se k transformaci či destrukci prostoru a boj mezi historickým zachováním prostoru a jeho modernizací, skrze nějž bylo možné vidět kulturní hodnoty jeho uživatelů a jejich reprezentaci (Low 1996:863;876). Podobně již dříve zmiňovaná Julie M. Flowerday (2009) studovala to, jak odstřel skály v Hunza Valley a změna krajiny změnila vnímání lidí a zda přeměna krajiny přeměnila i přemýšlení lidí o sobě a společnosti. Takový přístup se stal výchozím i pro mou diplomovou práci – jaké symbolické významy vkládají obyvatelé Berouna do obývaného prostoru, jak jej konstruují ve smyslu připisování významů různým místům? Jaké stopy v nich zanechaly demolice a jak se emocionálně vztahovali k místům, která zmizela z povrchu zemského, i k těm, která byla nově vybudována.

Dalším pojmem, jenž je nutno vymezit, je tedy *místo*. Studiu míst se věnuje humánní geografie a jedním z předních badatelů, kteří o místě pojednávají, je Tim Cresswell. Obecně lze říci, že místo je prostor, jemuž lidé dávají smysl, cítí se k němu být připoutáni a vztahují k němu svou identitu (Cresswell 2004). Přebírá myšlenky politického geografa Johna Agnewa, jenž rozlišil tři základní aspekty prostoru či místa: 1. místo jako poloha, 2. místo jako dějiště, 3. místo jako význam. Místa mají materiální povahu a vizuální formu, ale vyvstává tu také vztah k lidem a lidská schopnost produkovat a vnímat významy, vytvářet si pocit místa, vstupuje do hry subjektivní a emocionální připoutání se k prostoru a tím naše schopnost z něj vytvořit místo (Cresswell 2004:7). Místo se vyděluje z prostoru, tyto dva pojmy se navzájem potřebují k definici. Prostor je více abstraktní a vyplňuje to, co je mezi místy, je to oblast bez významu. Jedním ze způsobů, jak dát prostoru význam, je pojmenovat ho. Ale nejsou to významy, které by byly přirozené a zřejmé. Naplňování prostoru významy se děje v kontextu moci, významy tvoří lidé, kteří mají větší moc než jiní definovat, co je vhodné v kontextu daného místa (Cresswell 2004). Dle Cresswella je význam míst historicky konstruovaný a liší se v čase i sociálním kontextu, význam místa ovlivňuje soudy o událostech na místě událostí a události ovlivňují význam míst (Cresswell 1996:150). Odkazuje na Harveyho a Edwarda Soju, když prohlašuje, že místo je mocným nástrojem k manipulaci sociálních akcí a že je kontejnerem sociální moci, je naplněno ideologickou hodnotou (Cresswell 1996:150). Místo je ovládáno ideologií, zatímco prostor je bezmocný, bez sociálních sil v pozadí. Hraje důležitou roli v tvorbě a udržování ideologického přesvědčení, skrze něj lze kontrolovat chování a manipulovat s lidmi. A s tím s sebou nese i možnost odporu a rezistence (Cresswell 1996:160-163). Čím silnější a jasnější význam s sebou místo nese, tím snadnější je jeho transgrese (Cresswell 2004:103). Transgrese je zde chápána jako taktika odolávání ustaveným normám a pořádkům. Netvoří svůj vlastní pořádek, ani nenahrazuje ten stávající, pouze ho kritizuje. Její účinnost je dána silou ustavených hranic, čím silnější jsou, tím silnější je její dopad. Překročení hranic má za účel narušit status quo. Má ovšem své limity, transgrese sama o sobě nemá dostatečnou sílu k trvalé destabilizaci systému. Jejich kulminace už může být úspěšnější, dojde-li k jejich zakotvení v každodennosti života a jeho prostorovosti, může se odehrát nejen prostorová, ale též sociální transformace v jiný pořádek. Každý nový prostor je výsledkem transgrese toho starého. A sám je náchylný k dalším transgresím, jež ohrožují jeho platnost (Cresswell 1996:161-175).

Tim Cresswell uvádí příklady z historie: studentské nepokoje na Náměstí Nebeského klidu v komunistické Číně (str. 165), revoluční Paříž roku 1871 (str. 173), boření Berlínské zdi a jiné nepokoje vedoucí k destabilizaci a pádu socialistických režimů ve východní Evropě (str. 176). Tyto události mají společného jmenovatele v nevhodnosti akcí v příslušném prostoru, v tom tkvěla síla protestů. Ptám se tedy: naleznou ve vzpomínkách lidí odkazy k rezistenci vůči režimu? Jaké byly formy transgrese v socialistickém Berouně? A jak se projevovalo uplatňování politické moci a ideologie v zacházení s prostorem?

2.3 Socialistická urbanizace, migrace a její důsledky

Proměna Berouna je úzce spojena s celospolečenskou změnou v zemi, kterou byla urbanizace. Nyní tedy vymezím tento pojem a popíšu procesy a změny ve společnosti, které jsou s ním spojeny, a to ve vztahu k socialismu, který v té době na území státu panoval, a ve vztahu k vnitřní migraci, která urbanizační procesy doprovázela.

Migrací rozumíme fyzický přesun obyvatel z jednoho území na druhé, pokud se jedná o migraci v rámci jedné státní jednotky, hovoříme o migraci vnitřní. Její intenzita je do jisté míry závislá na ekonomickém vývoji a bytové výstavbě. Od sedmdesátých let dvacátého století se objevují teorie vývoje sídelních systémů, které vysvětlují migraci skrze proces urbanizace, kdy dochází k přesunu venkovského obyvatelstva do měst v souvislosti s industrializací. Tento jev se začal objevovat na počátku 19. století v Evropě a Severní Americe, a v průběhu 20. století jej lze pozorovat i v zemích „třetího světa“ (Bartoš 2011).

Ve vědeckém diskurzu neexistuje obecně přijímaná definice toho, co urbanizace je, Enyedi (1996) uvádí, že všechny definice jsou teleologické a účelové, proto ji v souladu s ním vymezím pro účely své práce jako prostorový proces spojený s reorganizací společnosti. Společnost se mění, narůstá její počet, koncentruje se ve městech a městských aglomeracích, šíří se urbánní životní styl a sociální struktura i technologie, k jejich difuzi dochází nejen ve městech, ale šíří se i na venkov. Namísto *dichotomie* urbánní – rurální nastupuje *kontinuum* (Enyedi 1996:101). Musil (2002) ji popisuje jako změnu sociálně-prostorových forem organizace společnosti, přičemž tato změna nastává v celé společnosti, nejen ve městech. Jedná se o přeměnu hmotnou a prostorovou, ale též institucionální, ekonomickou, změnu sociálních struktur, myšlení,

způsobu života a hodnot, celé kultury (Musil 2002:8). Můžeme nalézt rozdíly mezi urbanizací Západu a socialistického Východu. Východní střední Evropa je politicko-geografická jednotka, která vzniká politickým rozdělením po r. 1945, řadíme do ní osm socialistických zemí: Albánii, Bulharsko, Německou demokratickou republiku, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Jugoslávii a zemi mého zájmu – Československo (Enyedi 1996:100). French a Hamilton (1979) vidí rozdíly mezi socialistickou a kapitalistickou urbanizací, které plynuly z kolektivního vlastnictví a centrálního plánování. Enyedi však namítá, že socialistická urbanizace nebyla jejím novým modelem. Východní země dle něj replikovaly stádia globálních procesů urbánního rozvoje, avšak vstoupily zde do hry dva aspekty, díky kterým nabyla urbanizace socialistických zemí speciálních charakteristik. Těmito aspekty jsou opožděná ekonomická a městská modernizace a socialistický politický systém (Enyedi 1996:102).

Tento globální moderní urbanizační proces měl čtyři stádia. Nejprve dochází k růstu industrializace, což má za důsledek růst velikosti měst a jejich populace, začíná silná migrace z venkova do měst. Druhá fáze je spojena s technickými a strukturálními změnami v průmyslu, které zapříčiňují útlum jeho rozvoje, avšak na druhou stranu nárůst terciárního sektoru, dochází k suburbanizaci malých a středních měst. Ve třetí fázi se městská populace opět dekoncentruje, ale narůstá v nemetropolitních územích, ekonomika stále roste v terciárním a kvartérním sektoru, někteří autoři hovoří o „counterurbanization“, tedy obrácené urbanizaci. Ve fázi čtvrté pozorujeme opětovný návrat ke koncentraci či pokračování dekoncentrace. O tom, zda tato čtvrtá fáze nastává paušálně, se vedou diskuze (Enyedi 1996:102). Tento globální model započal v centrech ekonomické a průmyslové inovace, odkud se šířil dál. V západní Evropě nastala první dvě stádia, v Severní Americe je zmapováno i stadium třetí. V každé zemi musíme přihlídnout k historickým a národním souvislostem, v zásadě všechny země, jichž se tato moderní urbanizace týkala, reprodukovaly základní rysy každého stádia, ale ne ve formě přesné kopie. U východních zemí došlo k reprodukci rysů první fáze, mnohé z nich vstoupily i do fáze druhé. Mezi společné charakteristiky patří migrace z venkova do měst, koncentrace městské populace, prostorová separace pracovních a rezidenčních zón, suburbánní rozvoj, u většiny východních zemí došlo též na vzrůstající význam malých a středních měst a vzrůstající důležitost terciárního a kvartérního sektoru zaměstnávání, tedy ke změně proporcí pracovních míst napříč sektory ekonomiky (Enyedi 1996:103).

Na území dnešní České republiky proběhly celkem tři urbanizační vlny, které souvisely s hospodářskými změnami i s celkovým růstem počtu obyvatel, největší přírůstky zaznamenáváme v období socialismu, konkrétně mezi lety 1970 a 1980 (Musil 2002:237), demograficky nejprogresivnějšími okresy byly ty s převážně průmyslovým zaměřením, naopak zemědělské okresy byly označovány za demograficky problémové (Srb 2004:49). Nás tedy zajímá třetí urbanizační vlna, která je sociology města ohraničena roky 1950 a 1980, nejrychleji během ní rostla malá a středně velká města, zatímco růst velkoměst byl přibrzděn, což byl specifický rys urbanizačních procesů v českých zemích za socialismu a byl důsledkem politiky rozmisťování průmyslu a stagnace sektoru služeb (Musil 2001; 2002:239). V roce 1948 se v Československu chopili moci komunisté a podnikli kroky k přeměně společnosti s kolektivizací a znárodňováním v čele. Jedním z předních úkolů bylo vyrovnat ekonomickou mezeru mezi Východem a Západem, proto po vzoru Sovětského svazu započala masivní industrializace země, která se soustředila především na energetickou produkci, báňský a těžký průmysl (Enyedi 1996:109; Musil 2001:284). Další z koncepcí, kterou hodlala vládnoucí strana zavést, bylo odstranění sociálně-ekonomických rozdílů mezi jednotlivými regiony země, a to rušením nejmenších průmyslových závodů a jejich slučováním a přemisťováním do větších sídel na jedné straně a na straně druhé rozšiřování průmyslu ve středně velkých a malých městech s ohledem na bilanci pracovních sil v jednotlivých regionech země. V důsledku toho dosáhl podíl pracovníků v průmyslu a výrobních řemeslech nejvyšších hodnot ve městech s 5000 až 10 000 obyvateli (Musil 2002:240). Tyto nové pracovní příležitosti přitahovaly jednak migranty z venkova, jednak sami političtí činitelé potřebovali nalákat pracovníky do nově zřízených či rozšiřovaných závodů. K tomu měla posloužit hromadná výstavba bytů, doplněná technickými sítěmi, sociálními službami, to vše zajištěné z veřejných zdrojů (Musil 2002:253). Města ovšem začínala být přeplněná a sektor služeb nebyl dostatečně saturován, v důsledku toho bylo nutno dostat do měst další sumy obyvatel, kteří by byli zaměstnáni v třetím sektoru, ovšem bytová výstavba vážla a noví obyvatelé se neměli kam stěhovat (Enyedi 1996; Smith 1996; Musil 2001; Musil 2002).

Bytovou otázku bylo nutno nějak řešit. Stát k ní přistoupil několika vzájemně se doplňujícími způsoby: jednak přenesl zátěž výstavby na lokální podniky či na občany samotné a umožnil výstavbu družstevních i rodinných domů. Jednak došlo k podpoře rozvoje hromadné dopravy a dojíždění se stalo denním chlebem stále většího počtu

zaměstnanců v městských podnicích (Musil 2002:254; Smith 1996:72). Jednou z možností bylo též sestěhování více domácností do jedné bytové jednotky, to ale nebyl případ českých zemí. V souvislosti s bytovou krizí bylo často s občany manipulováno, stát využíval pružnosti lidských mas. Pod příslibem nového, moderního a kvalitního bydlení, lepší dostupnosti škol, obchodů, zdravotnických zařízení a jiných veřejných služeb nastupovali lidé do zaměstnání. Často zůstalo na dlouhou dobu u slibů a u dojíždění či bydlení v provizorních podmínkách. Aby stát ovšem v souladu s ideologií naplnil myšlenku o rovnostářství socialistické společnosti, pokračoval nadále v masivní bytové výstavbě. Bylo nutno stavět rychle a levně a jako ideální řešení se nabídl koncept sídlišť, v sedmdesátých a osmdesátých letech došlo k nejsilnější vlně jejich výstavby, která zasáhla především malá a středně velká města, zástavba pronikla často až k historickým jádrům sídel (Musil 2002:274-279).

Stát usiloval o regulaci bytového fondu a na základě bytového zákona zřídil poradníky a bytové komise, které rozhodovaly o tom, kdo dostane při přerozdělování bytů přednost. Docházelo k sociální homogenizaci sídlišť a obytných bloků, upřednostňováni byli členové strany, zaměstnanci stranických aparátů, hospodářských a plánovacích složek a společensky potřebná povolání, také mladé rodiny s dětmi (Musil 2002). Docházelo k prostorovému třídění populace dle profesní skupiny (Smith 1996:80). Jak ale Musil uvádí, poradníky vznikaly často neprůhledně a praktiky okolo nich by byly hodny dalšího výzkumu (2002:280).

Enyedi (1996) poukazuje na jiný problematický aspekt bytové politiky socialistického státu. Plánovači budovali pouze stavěné prostředí, ovšem opomíjeli při tom zohlednit sociální vztahy a sociální strukturu, které ovlivňovaly sociální napětí v budovaných městech. Obyvatelé se snažili bránit umělému rovnostářství vytvářenému státním aparátem a přes veškerou snahu socialistického zřízení byly patrné aspirace na zvyšování sociálního statusu, a to například snahou o přestěhování se do symbolicky hodnotnějších čtvrtí ve městě. Tím docházelo k částečné sociální segregaci, tvorbě paralelní společnosti a sekundární ekonomiky. Směna služeb, zboží a informací v soukromých sítích, které se staly centrem tržních vztahů, nahrazovaly občanům autonomní ekonomická rozhodnutí, která vzhledem k centrálně plánované ekonomice nebyla jinak možná. Jiným zdrojem sociálního napětí byly i další praktiky využívané ve snaze získat byt – vstup do strany a spolupráce s režimem. Jak se tato atmosféra

podepsala na vzpomínkách mých respondentů? Identifikují ve svých vzpomínkách sociální napětí, případně sociální segregaci obyvatel? Do jaké míry v tomto ohledu fungovala směna služeb a sekundární ekonomika? Jaké byly vzorce rozmístění skupin obyvatel a jaká praxe panovala při snaze o získání bytu?

3 METODOLOGIE A VÝZKUM

3.1 Použitá výzkumná metoda

3.1.1 Vizuální antropologie – rozvoj, historie a současnost

V mnoha myslích pojem vizuální antropologie evokuje dojem specializovaného oboru zabývajícího se filmem. Ve skutečnosti je její rozsah mnohem širší, zahrnuje produkci a analýzu fotografií, studium umění a materiální kultury, výzkum gest, výrazů tváře a prostorových aspektů chování a interakcí. Mnoho antropologů využívá vizuální antropologii, aniž by to sami tušili. (Jacknis 1994:33; citováno dle Morphy and Banks 1997:4, překlad vlastní)

Dle Margaret Meadové antropologie dozrávala v době, kdy výzkumníci byli během svého výzkumu závislí na paměti svých informátorů, tedy na slovech (Mead 1995:5). Ovšem již v éře kolonialismu přistoupili badatelé k užití fotografie či filmového záznamu jako k metodám sběru a zaznamenávání dat. Vizuální záznamy byly pořízeny během expedice do Torresovy úžiny v roce 1898 vedené Alfredem Cortem Haddonem. Baldwin Spencer a Frank Gill při studiu australských Aboriginců fotografovali a filmovali během zúčastněného pozorování rituálů a sociálních interakcí a situací, následně pořízený materiál využili k elicitaci (Morphy and Banks 1997:6, Pink 2006:5). Rovněž ocenili vklad fotografické a filmové technologie nejen při výzkumu, ale i při jeho následné prezentaci, rozvinuli formu „multimediálních přednášek“ za využití filmu, fotografií, mluveného projevu, na popularitě jim přidávalo oblíbené veřejné promítání (Pink 2006:6).

V době první světové války zvítězil postoj k antropologii jako k holistické deskriptivní vědě, která se nezaměřuje na jednotlivosti kultury, fotografie se využívala pouze coby prezentační doplněk, jako další z nástrojů sběru dat a zaznamenávání zúčastněného pozorování, popřípadě k zaznamenání materiální kultury a umění (Morphy and Banks 1997:9). Počátek a první polovina 20. století se nesly ve znamení odmítnutí aplikované a vizuální antropologie, soustředění se na budování disciplíny coby teoretické a vědecké domény odlišující se od ostatních věd svým důrazem na dlouhodobý terénní výzkum, kulturní relativismus a komparaci (Pink 2006:9). I významní antropologové té doby, Franz Boas a Bronislaw Malinowski, fotografii během svých výzkumů sice používali, ale nehrála nijak významnou roli. Obrázky měly

spíše ilustrativní charakter, nebyly analytickým či metodologickým nástrojem. Stejně tak později u Edwarda Evan Evanse- Pritcharda při jeho výzkumu u Nuerů, Paula Stirlinga, který se zabýval tureckými vesnicemi, či u Juliana Pitt-Riverse při terénní práci na jihu Španělska (Pink 2006:7).

Až Gregory Bateson a Margaret Mead přišli během výzkumu na Bali s ambicí prosadit vizuální antropologii jako metodu, která může posloužit vědeckým účelům, ovšem nepodařilo se širší odbornou veřejnost přesvědčit o jejích výhodách do té míry, aby začala metodu hromadně využívat. Dalším pokusem Margaret Mead společně s kolegyní Ruth Benedict bylo využití studia vizuálních materiálů, včetně filmů, populárního a výtvarného umění a jiných médií a žánrů při snaze o porozumění kultuře a „národnímu charakteru“ při výzkumu kultury na dálku, takové výzkumy probíhaly během druhé světové války. Později Margaret Mead nabádá k nabytí dalších schopností, než jen stisknout tlačítko nahrávání. Případné obavy z nedostatečného „umění“ tiší tím, že tak jako při psaní odborné studie nevyžadujeme po badateli, aby psal jako nadaný básník či romanopisec, přestože je-li autor takto literárně nadán, je to jeho plus, netrváme na tom, aby vizuální tvorba antropologova měla umělecký přesah. Ovšem pokud se snoubí vědecká erudice i s umělecko-řemeslnou dovedností, buďme za to vděční a opatrujme taková díla (Mead 1995:5). Ale opět nedošlo k zahrnutí těchto metod do mainstreamové antropologie. Přesto se několik následovníků směru vizuální antropologie našlo, např. Timothy Asch, který s Napoleonem Chagnonem prováděl výzkum u kmene Janomamo, či Jay Ruby a následně též John a Malcolm Collierové (Pink 2006:9-10, Morphy and Banks 1997:10).

V pozdějších letech byla analýza vizuálního zastíněna tvorbou etnografických filmů a až krize reprezentací přispěla k tomu, že byla vizuální antropologie vzata na milost, také se vzestupem zájmu o tělesno. Vizuální antropologie byla v průběhu dvacátého století střídavě začleňována a následně opět odmítána, aby na jeho konci, kdy se bašta vědecké antropologie rozpadla ve prospěch subjektivního a reflexivního přístupu, došlo k zájmu o experimentování a zkoušení nových technologií. Na počátku nového století se rodí idea interdisciplinaritě při užití vizuálních metod – v kulturních studiích či například kulturní geografii, vizuální antropologie se etabluje jako svébytná a rozrůstající se metoda, která má svůj základ v klasické antropologii. Vizuálno se stalo jak předmětem výzkumu, tak médiem, skrze které je produkována znalost. Zahrnuje

nejen film a fotografii, ale též digitální formáty, kresby, výtvarné umění, hledají se nové způsoby, jak kombinovat obraz a text. Vizuální antropologie se od té mainstreamové neodloučila úplně, stále se zaměřuje na témata formovaná antropologickou teorií, ale stala se uznávanou a populární metodou i objektem analýzy (Pink 2006).

Došlo k rozvrstvení metody do dvou hlavních oblastí: a) užití vizuálního materiálu v antropologickém výzkumu; b) studie vizuálních systémů a vizuální kultury (Morphy and Banks 1997:1). Margaret Mead se domnívala, že je možné kombinovat tradiční analytickou etnografii s fotografií či filmováním. Během terénního výzkumu nastane spousta situací, se kterými se musíme vypořádat, které nemohou být znovu replikovány, jako je tomu během exaktních výzkumů v laboratorních podmínkách. Ovšem se správně sesbíranými, zaznamenanými a uchovanými vizuálními či zvukovými materiály si situace můžeme navodit znovu a znovu a pomocí nich může být analyzován stále stejný materiál (Mead 1995:10).

3.1.2 Užití fotografie v antropologickém výzkumu

Fotografie dokumentuje svět již dlouhou dobu, je pro nás jakýmsi oknem do minulosti, pomáhá historicko-popisným účelům velkých dějin, uchovává paměť i na soukromé rodinné události (Strong and Wilder 2009:78). Od druhé poloviny dvacátého století se stala součástí každodenního života vysokého počtu lidí, „vzniká velké množství snímků zachycujících to, co podle subjektivních a kulturně vymezených definicí situace pokládají fotografující za důležité, zajímavé a hodné zaznamenání“ (Sztompka 2007:65). Lidé se fotografiemi snaží uchovat zážitky, vzpomínky na ně, snaží se o realistický obraz míst, o tvorbu symbolických památek (Sztompka 2007:68). Není tedy překvapující, že se tento produkt zobrazovací technologie dostal do zájmu antropologů a začal být využíván jako pomocný nástroj při dotazování a vytváření dat. Fotografie je médium, které v sobě skrývá potenciál ke kladení otázek, vzbuzuje zvědavost, může reprezentovat výřez ze sociální situace a sdělovat životní zkušenosti, kulturu, tvoří jakousi vizuální metaforu, která přemosťuje viditelné s neviditelným, možnost komunikovat mimoslovně (Edwards 1997:58). Při využití fotografie v etnografii¹ nezáleží na účelu pořízení fotografie, ale na tom, jak je s ní během výzkumu zacházeno. Obrázky mohou tvořit hodnotný záznam využitelný v mnoha směrech, zvláště při studiu

¹ Mám na mysli termín etnografie ve smyslu procesu vytváření dat a provádění výzkumu.

minulosti. Fotografie může být výchozím bodem pro studium prostorových aspektů sociálního života, materiální kultury, kulturní změny, slouží k rekonstrukci historických událostí. Výzkumník ovšem musí počítat s limity fotografií, které nebyly vytvořeny primárně za účelem výzkumu, počítat s možným zkreslením a s tím, že lidé, kteří fotografie pořizovali a uchovávali, měli také svá omezení a své názory a důvody pro to, co zaznamenat a co zachovat (Scherer 1995).

Dotazování nad fotografiemi je nástrojem získávání znalostí, které jdou za možnosti pouhé analýzy obrázků, jde o obohacení rozsahu dat, přistoupíme-li k interpretaci viděného na fotografii, může snímek posloužit v roli komunikačního mostu mezi cizinci, díky informačnímu charakteru fotky se můžeme dostat do dosud neznámých a nepoznaných prostředí, protože její obsah může být čten i mimo výzkumníkovy vlastní kulturní hranice (Collier and Collier 1986:99). Badatelé shledali mnoho výhod při užití fotografie během dotazování, existují rozdíly mezi tím, jak odpovídáme na slova a tím, jak odpovídáme na obrazové vjemy, obé je symbolickou reprezentací, ovšem rozdílnost reakcí je dána fyzickým základem, části mozku, které zpracovávají vizuální dojmy, jsou evolučně starší než ty, které zpracovávají verbální informace, obrazy evokují hlubší prvky lidského vědomí, tím pádem poskytují jinou kvalitu informací (Harper 2002:13).

3.1.3 Fotoelicitace jako metoda získávání dat – rozvoj a možnosti využití

Zakladatelem metody fotoelicitace coby užití fotografií během procesu rozhovoru byl americký antropolog John Collier, který ji prvně popsal v článku *Photography in anthropology: a report on two experiments* (1957). Metoda byla následně rozšiřována a důkladněji zkoumána samotným Collierem, jeho synem Malcolmem Collierem i jinými antropology a sociálními vědci (Collier and Collier 1986; Collier John 1995; Collier Malcolm 2009; Flowerday 2009; Harper 2002; Lapenta 2004 a 2011).

První výzkum, kde byla fotoelicitace jako metoda využita a teoreticky popsána, se věnoval studiu duševního zdraví ve Stirling County v Pobřežní provincii v Kanadě. Její vymezení bylo motivováno snahou o obohacení a rozšíření existujících metod dotazování. Studie se zabývala migrací způsobenou technologickou a ekonomickou změnou – to byly hlavní proměnné identifikované ve vztahu k duševnímu zdraví. Akadští farmáři se stěhovali do průmyslových regionů, čímž docházelo k míšení

anglicky mluvícího obyvatelstva s frankofonním. Cílem studie bylo zjistit, jaké byly příčiny a důsledky této migrace. Při rozhovorech ovšem výzkumníci narazili na problém s pamětí informantů: jeden rok jim splýval s druhým, již po prvním sezení se zdálo, že možné informace jsou zcela vytěženy. Tazatelé proto zvážili fotostudii jako vnitřní vhled do kultury současných Akad'anů. Fotili je v jejich nových domovech ve městě, ale také během rodinných sešlostí na venkově, kam se ve volném čase vraceli, z kontrastu mezi těmito dvěma sériemi fotografií se vyjevil emocionální vztah zkoumaných osob k domovu a k prostoru, který obývali dříve a nyní (Collier John 1957, Collier and Collier 1986:100-101, Harper 2002:14, Lapenta 2011:201). Na základě tohoto výzkumu byly popsány principy a výhody metody fotoelicitace.

Podstatou metody, která je nazývána též rozhovor s interpretací fotografií, provokovaný rozhovor, fotografický rozhovor či fotostimulace, je to, že se „zkoumaným osobám ukazují snímky a vyvolává se jejich spontánní interpretace“ (Sztompka 2007:68). Fotka je analogií verbální otázky v klasickém interview. Sztompka (2007:69) popisuje čtyři možné zdroje fotografií: a) vyhledané a vybrané badatelem; b) badatelem pořízené pro účely výzkumu; c) snímky pořízené amatérsky, pocházející ze sbírek zkoumaných osob; d) snímky „kultovní“, tedy všeobecně známé, jakési ikony své doby. Dále uvádí též možnost pořízení autofotografií – zkoumané osoby jsou požádány o pořízení souboru fotografií na dané téma a to tím způsobem, jaký budou samy považovat za zajímavý (Sztompka 2007:73). Lapenta (2011:201) dále rozvádí i pořízení fotografií badatelem na základě doporučení informantů co a jak má vyfotografovat či výběr dříve vzniklých snímků samotnými informanty. Výběr fotografií by měl proběhnout na základě zhodnocení toho, k čemu účel výzkumu slouží a jaká jsou jeho teoretická a konceptuální východiska.

Autoři spatřují v užití fotoelicitace mnoho výhod. Fotografie se stává jakousi třetí stranou interview, my – jakožto výzkumníci – se ptáme na fotky a dotazování se stávají asistenty v odhalování odpovědí, zkoumáme fotografie společně s nimi, tím, že je pozornost zaměřena ke snímkům, dotazování nenabývají pocitu zkoumaného subjektu, jsou zbaveni stresu a tak jsou ve svých odpovědích otevřenější. Vyprávějí spontánně své příběhy a jsou nám expertními informátory o tom, co jim předkládáme na obrázcích, o fungování jejich světa. Fakta jsou na obrázcích, a tak nemají pocit, že by vyzrazovali něco tajného. Dochází ke svobodným asociacím, což direktivní

strukturované či polostrukturované interview neumožňuje. Naopak je to metoda nedirektivní, usnadňující spolupráci mezi výzkumníkem a zkoumanými (Collier and Collier 1986, Sztompka 2007, Lapenta 2011). Autoři se shodují v tom, že užití obrazového či případně i filmového materiálu vyvolává hlubší a zajímavější povídání o předmětech zkoumání jinak příliš komplexních, materiál zprostředkovává obsah, který se těžko popisuje slovy, nastoluje otázky jinak těžko uchopitelné. Pozorovatelé fotografií mohou interpretovat svůj pohled podmíněný jejich identitou, domorodou znalostí, orientují se na osobně zaměřené hodnoty a významy (Lapenta 2011).

Informační hodnota může být dvojího charakteru: (1) encyklopedická a (2) hodnota projektivního dotazování. Encyklopedická hodnota je daná charakterem fotografie coby zprostředkovatele „realistických“ konstrukcí světa, zde se cení její potenciál pro výzkumy jevů, které lze vizuálně zaznamenat, což je v souladu s mým záměrem zkoumat urbánní přeměnu města. Projektivní dotazování na druhou stranu slouží k nahlédnutí za hranici zobrazovaných osob, objektů, situací. Nahlížená fotografie vyvolává individuální interpretace jednotlivých respondentů, za povrchového obsahem čistě popisné fotografie se může skrývat hluboce subjektivní význam, hodnoty. Kombinací těchto dvou hodnot se vyjevuje podstatný potenciál interview s interpretací fotografie. Prohlížení snímků dodává interview větší rozhled, vyvolává vzpomínky z těch částí paměti, kam se pouhou verbální otázkou nedostaneme, dle Collierů je zde též potenciál intenzivnějšího vystavění důvěry mezi výzkumníkem a dotazovaným a vzájemného porozumění, odvrací pocit odcizení (Collier and Collier 1986, Lapenta 2011, Sztompka 2007:71).

Fotografie umožňují precizní identifikaci lidí, jejich jmen, statusů, rolí, osobností. Kdo je na této fotce, proč dělá to, co dělá, proč stojí tam, kde stojí, jak vypadá, co to znamená? Dále upřesňují identifikaci míst, vymezení politických, etnických, kmenových hranic, vlastnictví domů, pozemků, určení zemědělských vzorců. Vyjevují se nám ekologické prvky v kultuře, procesy, technologie, obřady. A v neposlední řadě jsou cenné ve své schopnosti zaznamenat historické události, především ty spojené s místy či lidmi, zde se dobře ilustruje kontrast mezi přítomností a minulostí, jak to v minulosti bylo a už není. Informátoři jsou emocionálně spojeni s obsahem fotografie, popisují nejen fakta, ale i své pocity vážící se k zobrazovanému (Collier 1995:246). Snímky hovoří prostřednictvím dotazovaných o charakteru domovů,

prostorových vztazích, rozdílu mezi starým a novým, o rozvoji, sociálním rozdělení (Collier 1995:239). Pro tyto vlastnosti je fotointerview často využíváno k interdisciplinárním studiím, které se zabývají studiem sociálních tříd, sociální organizací, rodinou, komunitou, identitou, které stojí na pomezí antropologie, sociologie, historické etnografie či kulturních studií. Studie se dotýkají problematiky etnické identifikace, zemědělských komunit, změny ve městě, gentrifikace, zakoušení prostoru. Metoda pronikla i do jiných oborů jako je např. péče o zdraví, výzkum ve zdravotnictví obecně, výzkumy týkající se života starých lidí, do některých forem terapie, sociální práce, do vyučování, tam, kde je potřeba hovořit o abstraktních konceptech (Lapenta 2011:202).

Harper ve svém článku *Talking about pictures: a case for photoelicitation* (2002) rozděluje do té doby vzniklé studie na čtyři skupiny: 1. studie sociálních tříd, organizace, rodiny; 2. studie komunity, historickou etnografií; 3. studie identity, biografie; 4. studie o kultuře, kulturní studia. Pod první skupinu spadají studie věnující se rodinné problematice, dynamice rozvoje rodiny s příchodem dětí, sociální organizaci vesnic. Zde je zajímavé pozorovat, že technologické aspekty vzniku fotografií ovlivňují zkoumanou látku a výsledky, například experimenty s dětskou perspektivou z nižšího bodu snímání dodaly jinou kvalitu předkládaným fotografiím a následným rozhovorům (viz studie Steiger, Ricabeth. 1995. "First children and family dynamics," *Visual Sociology* 10(1/2):28–49.). Do druhé skupiny Harper řadí studie gentrifikace, přetváření městského okolí – rekonstrukce, renovace, výzdoby, studie strategií odvozených od sociální identity a toho, jaké jsou způsoby obývání prostoru. V tomto směru považuje za významného badatele Charlese S. Suchara, který vyniká svým fotografickým umem a jehož fotografie jsou jakousi vizuální esejí, která by mohla zdobit stěny galerie. Suchar portrétoval obyvatele měst, jednak nově přistěhované, kteří reprezentovali gentrifikační procesy, jednak starousedlíky, kterým gentrifikace jejich svět narušovala. Lidé byli zobrazeni ve svých bytech a domech obklopeni věcmi, které definovaly jejich prostor. Fotografie vznikaly na základě rozhovorů mezi badatelem a zkoumanými osobami, během kterých docházelo k vyjednávání toho, co na snímcích má být zobrazeno (Harper 2002:16). Ale není nutné založit fotoelicitaci na profesionálních dokumentárních či uměleckých fotografiích. Alice Vera Sampson-Cordle studovala fotografie pořízené členy venkovské komunity, kteří jednoduchými levnými fotoaparáty zachycovali svůj svět. Harper sám studoval kolektivní organizaci zemědělských prací a farmářské

technologie staré 60 let, v tom mu byly nápomocné historické fotografie jako výchozí bod pro hodnocení změn, které v minulosti nastaly (Harper 2002:17).

Pro svůj potenciál pro přínos informací mimo zorné pole výzkumníka, kdy toho o tématu nevíme dost na to, abychom mohli sami klást otázky, byla metoda užitečná při studii oral history. Suzanne Levine ji použila při výzkumu mezi židovskou populací ve Spojených státech. Dle svých slov získala až příliš informací: osobní vzpomínky, komentáře, intenzivně emocionální prohlášení o identitě, rodině, tradicích. S metodou slavila takový úspěch, že se ji rozhodla zopakovat při výzkumu mezi vozíčkáři v Mexiku (Collier M. 2009:23). Což navazuje na třetí Harperem vymezenou oblast, studium identity: dětí, drogově závislých, etnicky různorodých migrantů aj. Fotostudie identity nám ukazují rozdíly, které jsou zjevné, ale díky rozhovoru s fotografií zjistíme i to, co zjevné není, některé studie se zaměřily na to, jak se lidé označují oblečením, jak jsou poznamenáni nemocí, etnickou růzností. Harper poukazuje na studii Stevena J. Golda (1991) *Ethnic boundaries and ethnic entrepreneurship: a photo-elicitation study* (*Visual Sociology*, 6(2):9–22.), který zkoumal asijské imigranty a ptal se na definici etnické identity Asiatů. V článku poukázal etnické rozdíly, které jsou zřejmé pouze insiderovi a pro outsidera kultury jsou neviditelné. K odhalení těchto rozdílů a definičních atributů Asiata napomohla právě fotoelicitace (Harper 2002:18).

Ve čtvrté tematické sekci věnující se kultuře a kulturním studiím se můžeme inspirovat v tom, jak se výzkumníci vypořádali s tím, jak kulturní studie často předpokládají způsoby čtení symbolů veřejností. Fotoelicitace může zakotvit kulturní studie do světských výkladů uživatelů kultury, což může být užitečné např. při výzkumu percepce reklamy či významů v lokálních komunitách, např. u sportovců (Harper 2002:19).

Příklad z Francie od sociologa Edgara Morina a vizuálního antropologa Jeana Rouché dokazuje, že lze využít i filmový materiál. Jejich dílo *Kronika jednoho léta* (1961) je snahou o zachycení kulturního tepu v Paříži na konci 50. let. Filmaři natáčejí interview s náhodně vybranými Pařížany, která jim následně promítají a dotazování reflektují své filmové zobrazení. Několik pokusů vytvořit filmové elicitacní studie se uskutečnilo i později, např. Linda Connor, Patsy Asch a Timothy Asch natočili film o balijském léčiteli, ovšem obecně se má za to, že film je příliš svéhlavé médium a je obtížné uhlídat, co se bude před kamerou odehrávat. Badatelé si zkomplikovali snahu o

to více, že se snažili výsledky filmové elicitace prezentovat opět filmem, ale natočené promluvy lidí o tom, co vidí na obrazovce, jsou příliš statické a taková filmařská produkce málokdy divácky funguje, proto je takovýchto pokusů jen poskrovnu (Harper 2002:14).

3.1.4 Fotoelicitace v praxi

Na základě výše uvedených prostudovaných odborných prací jsem zhodnotila, že metoda fotoelicitace je pro účely mého výzkumu více než vhodná. Inspirací se mi stala i práce Julie M. Flowerday (2009) *Blasting Boulder and Building Memories*, která zkoumala rozdíly v životě v Hunza Valley (na území dnešního Pákistánu) mezi lety 1930 a 1990. Našla fotografie z této lokality ze třicátých let v univerzitní knihovně a začala ji zajímat změna krajiny a to, zda spolu s ní došlo i ke změně toho, jak lidé krajinu obývající rozumějí sami sobě (str. 103). Použila fotoelicitaci tak, že předkládala album fotografií členům komunity z Hunza Valley a požádala je, aby mluvili o rozdílech v krajině v diachronní perspektivě. V její studii jsem spatřovala analogii s tou svou, protože významnou změnou v krajině Hunza Valley, která byla ze snímků zřetelná, byl odstřel skály zvané Kharum Bat. Na podobě Berouna se zase podepsaly četné demolice a částečná výstavba, které probíhaly především v období normalizace. Flowerday došla k zajímavým poznatkům o tom, jak je sociální a politická změna vnímána ve vzpomínkách lidí, na tomto místě chci poznamenat, že dotazováním za pomoci fotografií se dostala k informacím, které šly za pouhou interpretaci toho, jak se změnila krajina v průběhu šedesáti let. Výzkum nebyl o krajině zobrazované na fotografii, ale o efektu měnících se sociálních podmínek, o sociální moci, o kolektivní paměti a o vnímání prostoru jako nástroje sociální moci a změny. Během svého výzkumu jsem se snažila dosáhnout podobných výsledků.

Má-li výzkum a využití fotoelicitace svébytný, nejen pomocný charakter, získává zpravidla tuto strukturu práce: a) nejprve se zformuluje výzkumný problém, na němž se bude pracovat; b) následně se zhotoví či vyberou vhodné snímky, o nichž předpokládáme, že v respondentech vyvolají adekvátní reakce; c) na základě těchto činností se zformulují otázky či se připraví scénář rozhovoru; d) rozhovor se provede; e) jeho výsledky se interpretují a vytvoří se nějaký závěr navazující na bod „a“. Role badatele může být omezená nebo aktivnější, buď může jen položit řadu úvodních otázek a pak už jen zaznamenávat odpovědi, či může dále hovořit se zkoumanou osobou a ad

hoc vytvářet podpůrné a rozšiřující otázky v návaznosti na to, co se již od respondenta dozvěděl (Sztompka 2007:69-71).

Kromě klasické formy interview, kde je přítomen tazatel, dotazovaný a jako tzv. třetí strana fotografie, existují i variace za využití dalších technik. Jednou z nich je skupinový rozhovor, či také ohnisková skupina². Ohniskem je právě fotografie či série fotografií a jejich smysl a problémy, které odrážejí. Badatel ukazuje snímky, řídí diskuzi a zaznamenává její průběh, tematika se může formulovat jen všeobecně, hovor lze nechat plynout spontánně, dát prostor širokým asociacím diskutujících. Skupina může být homogenní či heterogenní, každá má své plusy i mínusy (Sztompka 2007:72; Collier and Collier 1986:104). K této formě rozhovoru jsem během svého výzkumu rovněž přistoupila a zkombinovala homogenitu i heterogenitu zúčastněných dotazovaných – jednalo se o skupinu lidí, kteří navštěvují jednu hospodu, dohromady se znají a vědí o sobě. Na druhou stranu pocházejí z různého sociálního prostředí, z různých lokací ve městě a měnící se urbánní prostor za socialismu zakoušeli každý rozdílně. K této metodě jsem připojila ještě jednu variantu, o které se Sztompka zmiňuje, a to metodu popisků k fotografiím (str. 72). Respondent je požádán, aby připsal libovolný text k předložené fotografii. Možnost pracovat v soukromí a v klidu eliminuje vliv badatele a vyjádření takto získaná nabývají jiné, hlubší, filosofičtější kvality. Což mohu potvrdit, touto metodou jsem získala jedno velmi lyrické a poetické vzpomínání na prostor okolo řeky, který byl později během socialistické přestavby pozměněn. Odkazy na podobná témata se objevovaly i v klasických mluvených interview, ovšem nešly tak do hloubky jako toto psané vyjádření.

Badatelé zajímající se o výzkum sociálního prostoru tíhnou k užití fotografie vybrané výzkumníkem – k mapování prostoru, objektů, k zaměření respondentovy pozornosti na výzkumníkem vybraná témata (Lapenta 2001:205, srov. Flowerday 2009). Proto i v mém výzkumu bylo přistoupeno k této metodě, ovšem z části jsem přistoupila i k užití fotografií vybraných samotnými respondenty. Takové fotografie buď pocházely ze soukromých rodinných alb či z publikací mně do té doby neznámých či nedostupných.

² Více o focus groups viz Merton, R. K., and P. L. Kendall. 1946. "The Focused Interview." *American Journal of Sociology* 51:541-557.

3.2 Průběh výzkumu

3.2.1 Vymezení zkoumané populace, výběr vzorku

V hledáčku sociálních vědců jsou především dva druhy dat. Prvními jsou individuální atribuční data, charakteristiky vlastní každému jednotlivci, např. jeho věk, gender, zaměstnání či místo bydliště, a taková data si žádají pravděpodobnostní výběr vzorku zkoumané populace. Druhým typem jsou data kulturní, o nichž se předpokládá, že jsou sdílená v populaci, pro taková data je vhodnější výběr vzorku nepravděpodobnostní (Bernard 2006:146). Data kulturní jsou vhodná k účelům kvalitativních výzkumů (Toušek 2012:50), můj výzkum tuto charakteristiku naplňuje, proto i výběr mých respondentů/informátorů je nepravděpodobnostní. Někteří členové populace ovšem mají vyšší pravděpodobnost, že budou do výzkumu vybráni, než jiní, proto se můžeme dočíst o dalších subtypech nepravděpodobnostního výběru respondentů/informátorů. Pro účely svého výzkumu jsem zvolila řetězový výběr (též nazývaný metoda sněhové koule) a účelový výběr (Toušek 2012:53).

Účelovým výběrem rozumíme takový, při kterém stanovíme kritéria, která by měli respondenti či informátoři splňovat. Kritéria vychází z názoru a zvážení výzkumníka, jen na něm záleží kolik a jakých lidí do zkoumání zařadí (Bernard 2006:190). Doporučení v tomto směru hovoří o tom, že počet je dán mírou saturace dat, došlo-li k jejímu naplnění, začínají-li se zjištěná data opakovat, je možné výzkum ukončit. Dle studie Guets et al. (2006) dochází k tomuto stavu při průměrném počtu dvanácti respondentů či informátorů (str. 74), ovšem obecně nelze stanovit, jaký počet je vhodný, to lze vyhodnotit až zpětně (Toušek 2012:62). Na základě zhodnocení dat, která jsem získala během rozhovorů s interpretací fotografií, jsem se rozhodla výzkum ukončit u čtrnáctého respondenta.

Účelový výběr, který je vhodný u výzkumů orientovaných na historii či u zvláštní populace, je důležité podložit kritérii výběru, ta by měla být jasně definována a zdůvodněna (Bernard 2006:190; Toušek 2012:56). U mě došlo k výběru heterogenních případů, kdy vybíráme: „vzájemně různorodé subjekty z hlediska vybraných charakteristik, které jsou pro zkoumaný fenomén podstatné, resp. jsou podstatné z důvodu vymezení a složení zkoumané populace“ (Toušek 2012:57). Zkoumaný vzorek by měl být v poměru k heterogenitě dostatečně velký, což je důležité pro

„identifikaci témat, která jsou společná pro vzájemně odlišné subjekty“ (Toušek 2012:58) Skupina respondentů/informátorů byla ale v jistém smyslu i homogenní (viz níže).

Pro svůj výzkum jsem si vytyčila kritéria pro respondenty/informátory následující: musí se jednat o osoby, které mají osobní zkušenost se socialistickým Berounem a byly jeho obyvateli v době, kdy docházelo k demolicím a socialistické výstavbě. Proto pro mne bylo stěžejní to, aby dotyční lidé žili v Berouně v sedmdesátých, potažmo osmdesátých letech. Vybírala jsem heterogenní případy, na jednu stranu obyvatele v Berouně narozené, kteří zde vyrostli a zůstali zde bydlet i v dospělosti, na stranu druhou lidi přistěhovalé v průběhu života, a to proto, že mi šlo o zachycení pohledu jak „rodilých Berouňáků“, tak „náplavy“. Účelový výběr probíhal za podpory metody sněhové koule, která je typická pro etnografické výzkumy. Jedna nebo více osob ze zkoumané populace, na které máme prvotní kontakt, nám doporučí a případně pomůže zkontaktovat další osoby, o nichž soudí, že by nám mohly být nápomocny (Bernard 2006:192; Toušek 2012:59). U této metody hrozí riziko zkreslení dat tím, že může dojít k rekrutaci jedinců z jedné sociální sítě (Bernard 2006:193), zmíněné zkreslení jsem se snažila vyrovnat tím, že jsem vybrala respondenty z různých sociálních prostředí. Někteří se sice v současné době navzájem znají (ovšem Beroun je město nevelké a vzájemné propojení jeho obyvatel v jisté míře nevyhnutelné), ale v době, o kterou mi šlo, tedy v 70. a 80. letech, se navzájem znal jen zlomek respondentů/informátorů.

Celkem jsem získala čtrnáct lidí, kteří souhlasili s poskytnutím rozhovoru. Po zhodnocení jejich vkladu si dovolím deset z nich označit za informátory, zbylé čtyři za respondenty. Respondentem rozumíme osobu, která nám odpovídá na přímé otázky v rámci strukturovaného či polostrukturovaného rozhovoru, zatímco informátor by měl být člověk schopný zprostředkovat kulturní data nad rámec přímého, jednorázového dotazování, předpokládá se zde intenzivnější dlouhodobá komunikace (Toušek 2012:60).

S deseti informátory jsem se tedy setkávala častěji. Většinou proběhl jeden delší rozhovor s fotografiemi, který byl doplněn několika kratšími, již bez prohlížení snímků, nahrávání či zapisování poznámek. Abych s nimi navázala intenzivnější a osobnější kontakt, setkávala jsem se s některými v průběhu výzkumu v jedné berounské hospodě,

zúčastnila se tam několika narozeninových oslav a podobných hromadných akcí, během kterých jsem mimo jiné zjistila, že vzpomínání na starý Beroun je častým tématem hovoru, a během kterých jsem získala kontakty na další respondenty. Toho jsem se rozhodla využít a zorganizovala jsem jedno skupinové sezení s prohlížením fotografií, kterého se zúčastnilo sedm osob. To na jednu stranu hodnotím pozitivně, společné vzpomínání a sdílení vzpomínek dodalo informacím jinou kvalitu oproti individuálnímu dotazování. Zúčastnění respondenti a informátoři se bavili více spontánně, rozmlouvali mezi sebou, vzpomněli si na fakta, která do té doby nezminili, porovnávali své zkušenosti. Na druhou stranu musím podotknout, že pro mne jakožto výzkumníka byla tato forma dotazování náročná, neboť interakce tolika osob, která se navíc nesla v dost neformálním stylu, vyžadovala vysoké nasazení, plnou pozornost, nastražené uši a rychlý postřeh. To vše ve snaze o nic nepřijít, nenechat si uniknout žádnou z jednotlivých zmínek o místech a životě v Berouně. Ale jedno plus nacházím i zde – respondenti/informátoři se mohli bavit i jednotlivě mezi sebou, i ve chvílích, kdy jsem se věnovala jinému ze skupiny. Celý průběh skupinového rozhovoru byl za vědomí všech zúčastněných nahráván na diktafon, a tak jsem za relativně krátký čas (sezení trvalo dvě a půl hodiny) získala poměrně rozsáhlé množství dat k následné analýze.

Na závěr této podkapitoly se ještě zmíním o původu snímků, které posloužily k provedení rozhovorů. Většina použitých fotografií pocházela z publikací, které v posledních letech o Berouně vyšly, tyto snímky jsou tedy veřejně dostupné. Ty jsem shromáždila v digitální podobě a vytiskla ve formátu, který bylo možné nosit snadno s sebou. Celkový počet použitých snímků nelze určit, neboť mnou vybraný materiál, který čítal více než 150 snímků, byl doplňován o fotografie ze soukromých archivů dotazovaných či z publikací, které vlastnili.

3.2.2 Analýza dat a jejich zpracování

Sesbíraný materiál k analýze tvořily audiozáznamy rozhovorů, které jsem následně přepsala, a mé vlastní poznámky z „terénu“. Snažila jsem se během výzkumu vést jistou formu terénního deníku. Do něj jsem zaznamenávala poznámky nejrůznějšího typu: noticky k fotografiím, biografické údaje o respondentech/informátorech, poznámky z průběhu rozhovorů, některé výpovědi informátorů a respondentů, pokud zrovna nebyl zapnutý diktafon či jsem měla obavu o srozumitelnost zvukového záznamu, náměty k dalšímu bádání. K tomu všemu jsem jako doplňující materiál použila informace

z historicko-faktografické literatury o Berounu. Neméně důležitým zdrojem dat, který sloužil k interpretaci dat vzešlých z výzkumu, byla odborná literatura z oblasti urbánní antropologie, kolektivní paměti a socialismu, která se stala základem pro formulaci teoretických a konceptuálních východisek a následných kódů pro zpracování rozhovorů. Vzhledem k tomu, že od začátku jasně deklaruji, které město zkoumám, anonymizace dat proběhla v rovině jmen zúčastněných osob, proto žádného z respondentů/informátorů neuvádím pod jeho vlastním jménem.

Během analýzy nám jde o hledání pravidelností v datech. K tomu slouží metoda kódování, což je proces přiřazování indexů k segmentům na základě jejich významu/obsahu. Tyto kódy můžeme zobecnit do kategorií, které nám slouží jako analytické koncepty, mezi nimiž hledáme významové vztahy a ty dále ústí v teoretické závěry (Toušek 2012:85-87). Přestože vím o existenci počítačových softwarů, které slouží jako pomůcka analýzy dat, při zpracovávání shromážděného materiálu jsem se nejvíce blížila způsobu, který popisuje Harvey Russel Bernard a nazývá ho optickým scanem. Při této nijak sofistikované metodě zpracování dat si kolem sebe rozložíme poznámky a:

Žijeme s nimi, bereme je do rukou, čteme stále dokola, připínáme je seskupené na nástěnku. Až nakonec získáme cit pro to, co v nich je a vzorec nám najednou vyskočí před očima. (...) Možná to nevypadá jako příliš vědecký přístup, ale já neznám lepší způsob. (Bernard 2006:406, překlad vlastní)

Sesbíraná data jsem tedy podrobila analýze podléhající teoretickým východiskům, která jsou popsána v druhé kapitole práce.

4 INTERPRETACE VÝSLEDKŮ

4.1 Sociální konstrukce prostoru v socialistickém Berouně

Pojednala-li jsem v teoretické části o tom, že prostor je sociálně konstruován a je produktem sociálních akcí a vztahů (Lefebvre 1991), mohu nyní navázat na tuto tezi tím, co jsem vyzkoumala v terénu. Sociální akce a vztahy objevující se v prostoru socialistického města můžeme rozdělit do těchto kategorií: konstrukce prostoru dle profesních skupin, náplava, historický prostor, sociální změna, prostor moci a soupeření, prostor obchodu, prostor přírody a životního prostředí.

4.1.1 Konstrukce prostoru dle profesních skupin

Jedním ze způsobů, jak obyvatelé Berouna konstruovali a vytvářeli prostor, byl na základě příslušnosti k profesním skupinám. Celé čtvrti, ulice či konkrétní domy v blocích byly obývány zaměstnanci příslušných podniků a jejich rodinami (srov. Smith 1996). Některým lokalitám byl na základě tohoto připisován nižší sociální status. Zde ale nezáleželo vždy jen na příslušnosti k profesní skupině či zaměstnavateli, ale též na tom, v jakém období byly domy, jejichž stavba byla závody a podniky finančně dotována, postaveny. Obecně nejnižší status byl připisován domům patřícím textilní továrně, která během let několikrát změnila název, ale v paměti lidí se nejvíce ujal název Tiba, případně ještě Kotona, někdy také zmiňována prostě jako „textilka“. Z části je tento stav daný tím, že tyto budovy byly budovány již za první republiky a úroveň tohoto bydlení zcela neodpovídala dobovým standardům, z části také tím, že ve zmiňované továrně byli často zaměstnáváni sociálně slabší obyvatelé.

„Jinak to bylo tak, jako to bylo do teď – ghetto bylo tibácký, to byly tibácký baráky, co jsou na Jungmannce³. To byl celý blok a tomu se říkalo ghetto. Tam bydleli Cikáni a sociálně slabší. V té době se neřikalo spodina nebo... No prostě tam bydleli sociálně slabší.“ Karel

Ovšem taková tvrzení také neplatila bezvýtku. Mluvíme-li o „sociálně slabších“ vrstvách obyvatel, měli lidé často na mysli dělníky, ale majetkové poměry těchto vrstev nebyly z nejnuznějších:

³ Jungmannka = Jungmannova ulice, pozn. aut.

„Já jsem se probírala svatebníma fotkama z máminý strany a tak jsem koukala, že byla ze sedmi sester, ty šly dělat rovnou v patnácti, máma se ještě vyučila. Šly dělat do Tiby. Ale na těch fotkách měly všechny nový šaty. Nikdo to po sobě nedědil. Můj dědeček a babička dělali v Tibě, byli dělníci, ale nebyli na tom špatně. Když vidím ty fotky potom – máma kostým od Podolský a podobně. Nebyli žádný bohatý, to ne, ale všechno zvládli.“ Zímová

Přesto se pro tuto část města vžil lidový název „Bronx“, což odkazuje k newyorské čtvrti, jejíž většinu obyvatelstva tvoří Afroameričané a Hispánci a je vnímána jako lokalita s vysokou kriminalitou. To proto, že krátce před revolucí v listopadu 1989 a po ní se z domů textilní továrny, které měly špatné hygienické zázemí, vystěhovali původní obyvatelé. Ti šli do nově postavených panelových domů a byli nahrazeni jinými, označovanými za Cikány, se kterými se pojily různé negativní konotace v lidovém diskursu běžné. Čtvrť tak získala punc nebezpečného území, kde slušní lidé nebydlí.

„Tiba měla domy, jak je ten Bronx berounskej. Tam bydleli dělníci.“ Zíma

„A pak se to sem začalo stahovat. Strašný lidi. Já bych řekla, ten Bronx začal někdy... v devadesátých letech. Protože předtím v těch tibáckejch bydleli úplně normální. To taky nebyly moderní byty. Takže ty lidi šli za lepším. Tam byl společnej záchod na chodbě. A potom se postavily tydlety moderní v osmdesátech letech, ty lidi šli pryč a začali se sem lífrovat. My tam večer neradi chodili, strašnej nepořádek, hrozný to bylo.“ Zímová

Další továrnou, která dotovala nedostatečnou bytovou výstavbu, byla cementárna. Ta sice sídlila v Králově Dvoře – sousedním městě – ale převážná část jejích zaměstnanců bydlela v Berouně. Pro tyto pracovníky bylo nutné vybudovat zázemí, proto po válce započala výstavba tzv. dvouletkových domů. O tomto bydlení měli sice obyvatelé lepší mínění, ale domy stavěné Královédvorskými železárnami v následné pětiletce měly symbolicky vyšší status a byla jim připisována adjektiva jako „modernější“, „komfortnější“ a „kvalitnější“.

„Třída míru, tam bylo hodně železárenské a směrem z Třídy míru ta první ulice dolejš, tak tam jsou vyložene ty železárenský baráky, ty byly lepší než ty cementárenský. Podstatně lepší. Byly novější.“ Luděk

Rozdíly mezi tím, co patřilo cementárně a tím, co bylo pod patronátem železáren, budou blíže popsány v části, která se bude věnovat mocenským vztahům.

Na osídlení berounských čtvrtí se významně podílela též vojenská posádka, pro kterou sloužila jednak kasárna a jednak sídliště s domy, kam byli důstojníci ubytováni společně s rodinami.

„...ty jsou vojenský. To se stavělo taky někdy v 50. letech to vojenský sídliště. Tam bydleli důstojníci pro kasárna. A pak tam byly dva domy u vody, to jsou taky důstojnický baráky, přímo pod gymnáziem. Směrem k Berounce. Ten první byl poddůstojnickej. To bylo docela slušný.“ Karel

V souvislosti s vojenskou posádkou bylo často zmiňováno časté střídání obyvatelstva, které bylo způsobené tím, že důstojníci byli průběžně překládáni do jiných sídel.

„Co se tady střídalo - já jako žákyně pamatuju, že vždycky tak jednou za čtyři roky k nám přišly noví děti – posádka se stěhovala. Když jsem chodila do pátý třídy, tak sem přišlo aspoň tak pět dětí do třídy z Kralovic. Jenom do naší. Tak to znamená do dalších tříd taky. Takže se úplně vyměňovala posádka, šli z Berouna pryč.“ Zimová

„Jak je ten barák, co je s náma spojenej, to byly policajtský baráky a ty naproti byly důstojnický. A ty důstojníci, to byla strašně rychlá směna, protože jak překládali důstojníky, tak se to pořád stěhovalo. Ty taky přitáhli faraóny.“ Marie

4.1.2 Náplava

Přiliv a odliv nových obyvatel s sebou nesl jev, který je z emického hlediska označován za „náplavu“ a který byl vnímán v určitých ohledech dost negativně. Nešlo jen o vojenskou posádku, ale též o obyvatele přistěhované z jiných měst, kteří získali v Berouně zaměstnání a k němu přidělený byt. Nebo též o ženy, které se do Berouna přivdaly. V kontextu hranic „my“ a „oni“ přetrvávaly konstrukce

rozdílné identity dlouhou dobu a nedůvěra, pocit, že „oni nejsou jedni z nás“ či podezřívání z různých nekalostí ovlivňovaly sociální vztahy sousedů napříč čtvrtěmi, viz Enyedi (1996) či Musil (2002).

„A na tohle jsme byli strašně na Černým vršku. Tam byli starousedlíci a Růžena je tam kolik let, 40 určitě, a říkáme jí taky naplavenina. V Berouně byl Černej vršek osada sama o sobě. Oddělený kasárnama.“ Zimová

Do situace, kdy docházelo k ostrakizaci přistěhovalých obyvatel, se dostala například paní Marie, která se přistěhovala do Berouna společně s manželem, který zde dostal místo archiváře a k němu přidělený byt. Jelikož se byt nacházel v bloku domů, kde dostávali byty policisté, důstojníci a lidé vystěhovaní z lokalit, které musely ustoupit stavbě dálnice, dostala se mladá rodina tzv. do řečí:

„Oni k nám chovali dost nedůvěru, protože nás neznali a nevěděli, jak my jsme se k tomu bytu dostali, co jsme zač. A pak ještě jsem zjistila, bůh ví, co všechno o nás ještě kolovalo. Vzniklo z toho asi docela napětí v tom domě, protože tam se všichni znali vzájemně.“

Podobně hovořila paní Zuzana:

„My jsme navíc nebyli z Berouna. Takže si asi vůbec nedovedli představit, jak mohla taková rodina přijít k bytu. Začaly tam vznikat fámy, to jsem se dozvěděla od maminky, když za námi přijela hlídat a říkala jí nějaká od sousedů: „Na ty pozor! To jsou velký komunisti!““

Podezírání z vlastnictví stranické legitimace a ze spolupráce s komunistickou mocí doprovázelo každodenní život mnoha obyvatel. Sociální napětí ústilo v uzavírání se do rodinného kruhu či do okruhu blízkých přátel, u nichž nehrozilo, že by „donášeli“. U informátorů jsem ale často zaznamenala zmínky o tom, že pohnutky některých lidí, kteří vstoupili do strany, chápali. To především v souvislosti s možností získat tolik nedostatkový byt.

„Ale já bych řekla, že k těm komunistům po těch 50. letech šlo hodně lidí právě kvůli bytům, kvůli práci, kvůli výhodám...“ Zimová

„A to víte, tam docházelo k nejrůznějším projevům upřednostňování některých kádrů. Vždycky si ten šéf subjektu našel zdůvodnění, když potřeboval pro kamaráda byt. Ten vztah k tý náplavě – v první řadě byl jednoznačně negativní, ty lidi se neznali, když přicházeli, přicházeli sebevědomě: ‚My sem jdeme něco budovat‘. Kdežto ti, co tam byli, ti starousedlíci: ‚Co sem lezete, jakýpak budování? My jsme tady byli spokojeni, nám tady nic nechybělo a vy nám tu teď komplikujete život.‘“ Rudolf

Ale snaha bránit se proti cizímu, neznámému a nedůvěryhodnému byla všudypřítomná, a to nejen u starousedlíků, ale též u nově přistěhovaných. Tato snaha často souvisela s potřebou vytvořit si pocit domova, dát místům, jež lidé obývali, význam, připoutat se k nim citově a tím opanovat prostor, v němž se nacházeli (srov. Cresswell 1996; 2004). Takové snahy byly patrné v několika sférách lidského jednání, za prvé v zacházení s obývaným prostorem po fyzické stránce. Pokusy o zvelebování okolí domů, udržování společných prostor a pěstování dobrých sousedských vztahů byly pozitivně hodnoceny u berounských starousedlíků, kteří byli proti své vůli nuceni se přestěhovat z vil a rodinných domů do panelových sídlišť, a to z důvodu stavby dálnice D5. V rámci její výstavby bylo zdemolováno několik desítek objektů ve čtvrti Závodí. Lidé z této lokality měli dvě možnosti: nastěhovat se do bytu, který jim byl přidělen jako náhradní, či si postavit nový dům na pozemku, který jim byl dán náhradou za zbořený dům. Aby stavba rodinného domu prošla schvalovacím procesem, bylo nutno nejprve prokázat dostatečné materiální zajištění takové stavby. Což bylo pro mnoho lidí náročné a finančně neúnosné, a proto vzali za vděk bytem na panelovém sídlišti. Tam přenesli své zvyky z předchozí rezidence, což se projevovalo například péčí o okolní zeleň a předzahrádky. Vzhledem k tomu, že do paneláků byly často přestěhovány celé ulice, lidé se navzájem znali a udržovali společenské kontakty v prostorech přilehlých k domu.

„Když jste se podívala na sídliště, tak před každým tím domem byly záhony a málokterej dům to neměl upravený.“ Zíma

„Nad náma bydlela taková zahradnice, ta tam měla takovejch kytek a všeho... A na takovym malym plácku! A dennodenně tam u toho byla.“ Zímová

„Lidi sedávali před domem na schodech, povídali, pili kafe... Dneska už nikdo...“ Rudolf

„My už se znali z dřívější, takže ta sounáležitost bydlení, jedný chodby, jedněch schodů, jedněch společnejch prostor, to bylo mnohem výhodnější. Já, když šel pak někam na návštěvu třeba tady do tý Litavy nebo do Košťálkový, jak jsou ty tři velký paneláky, to bylo naprostý zoufalství, to mi připadá úplně hrozný tam bydlet.“ Luděk

„Čili to byla taky obrovská výhoda tam bydlet, jak ty lidi měli nějaký ten starší standart, taky ty pravidla a zákonitosti, který tam nutně nastávají ohledně rušení a tak, to bylo na úplně jiný bázi.“ Karel

Naproti tomu lidé, které v souladu s emickým označením starousedlíků budu nazývat náplavou, hledali únik před nepřátelstvím, nedůvěrou a pocitem odcizení v jiných taktikách, nejvíce zmiňovaná byla snaha Beroun alespoň na víkend opustit a přijít do kontaktu s jiným prostředím. Dále lidé vzpomínali na to, jak se uzavírali do komunit vzniklých v pracovním prostředí. Na tomto jednání se rovněž často podepisovalo to, že náplava do Berouna přišla v době, kdy demolice v centru města byly v plném proudu a pohled na ruiny přišel mnohým z nich „zoufalý“. Nehostinnost prostředí nepřispívala k vytvoření pocitu domova a okolí bylo spíše než místy nazýváno prázdným prostorem, který nebyl naplněn žádným významem. Náplava nebyla připoutána k místům minulosti tak, jako starousedlíci, kteří si zbourané domy spojovali s konkrétními lidmi, obchody či událostmi.

„Ono to bylo takový zoufalý chodit tím městem, všude ty hromady a kolem ty ohrady z vlnitého plechu. To bylo takový deprimující.“

„Byli jsme z jinýho prostředí, takže přátele jsme si udělali tady ze školy, s kolegama. Ve škole jsme měli skupinu mladých a začínajících, protože ředitel byl hrozný a my jsme se tak jako semkli a dělali jsme si svoje akce.“ Marie

„My jsme tu o víkendu nebyli, měli jsme rodiče na druhym konci republiky, chatu na Šumavě, my jsme tu prakticky vůbec nezůstávali. Přišlo nám to šílený, prach, špína... Tak jsme si říkali, že ty děti musíme někam vyvézt.“ Zuzana

Kapitolou sami pro sebe byli pracovníci ze spřátelených socialistických zemí. Do Berouna přijížděli zejména Poláci a Kubánci. Neměli zde příliš dobrou pověst, vzbuzovali podezíravost a nedůvěru, byli spojováni s vyšším výskytem kriminality, nesli si punc lenosti a opilců, to i díky tomu, že za svou práci mimo domovinu dostávali tzv. „odlučné“, tedy peníze navíc, o kterých se respondenti domnívají, že byly utraceny v místních nálevnách. Někteří obyvatelé měli s gastarbeitery osobní negativní zkušenost, ale často šlo v obrazu kolektivní paměti o tzv. strach z kriminality, koncept definovaný jako neopodstatněná obava z toho, že se jedinec stane obětí trestného činu, jejíž intenzita je vyšší nežli skutečná pravděpodobnost, že se jedinec obětí trestného činu stane (Farrall and Lee 2008).

4.1.3 Historický prostor

„Já k tomu nemám ten citový vztah, ale vím, že ty Berouňáky to hrozně mrzelo. Protože měli takový pocit, že to je zvláštní.“ Marie

Chyběl-li náplavě citový vztah k lokalitám, které byly během socialistické přestavby Berouna zbořeny, u starousedlíků se naopak vyjevuje silné připoutání se k některým místům, jež se dle jejich názoru vymykala běžnému zakoušení městských čtvrtí a ulic. Nejčastěji byla zmiňována čtvrť Hrdlořezy, domky nalepené na středověkém opevnění městského centra. Pocity lítosti nad ztrátou a zmínky o staromilství se objevovaly ve výpovědích všech starousedlých respondentů.

„Já to vnímala dost špatně. Dneska o tom každéj mluví. My, co jsme znali Hrdlořezy a podobně, tak toho hrozně litujeme. A centrum vlastně zmizelo. My to moc nekvitovali, jsme takový staromilci. Když se sejdeme s někým stejně starým, tak to probíráme.“ Zimová

„Hrdlořezy, ty padly za vlast.“ Karel

Demolicemi byl narušen vztah k prostoru, na němž Hrdlořezy stály. Zůstaly místem (v pojetí dle Cresswella) jen ve vzpomínkách, v kolektivní paměti starousedlíků a pamětníků. Reziduální fyzický prostor se stal vskutku jen prázdným prostorem, k němuž se již obyvatelé nevztahují. Podobně lidé referovali

o čtvrti Rybáře, která stála v těsném sousedství řeky Berounky a svou malebností byla připodobňována k italským Benátkám. Hrdlořezy byly zase připodobňovány k pražské Zlaté uličce. Historický odkaz některých míst je stále reflektován. V návaznosti na demolice a výstavbu železnice a dálnice probíhaly četné archeologické výzkumy, které odhalily významné nálezy svědčící o stopách lidských předků starých až dva a půl milionu let (Benková 2008:12). Tyto nálezy se dostaly do povědomí obyvatel i proto, že kolem nich chodili občané města téměř každý den. Na místě zbořených domů v těsném sousedství hlavního, dnes Husova náměstí, byly odkryty pozůstatky dominikánského kláštera a přilehlého hřbitova. Díky těmto nálezům vztahovali Berounští kolektivní paměť hluboko do středověku. I část náplavy cítila cosi, co bych nazvala historickou aurou, díky níž se přeci jen z části „prostoru“ stala „místa“. Poměrně běžným se stalo vypomáhání při archeologických výkopech u mladých lidí a studentů místních středních škol.

„Co si vzpomínám, tady ten prostor sídliště Litava, když vybourali a dělal se tam archeologický průzkum, to byl rok 1979. To sem přišel Mgr. Matoušek jako archeolog do Berouna a já tady holky přesvědčovala, aby tam šly dělat archeologický průzkum.“ Marie

„Tam všude byl archeologický výzkum, protože tam našli z doby, když tady chvíli vedle sebe žili Germáni a Slovani, který sem přicházeli, oni hledali souběžně ty chaty a my se na tom učili, jak se pozná ta germánská a ta slovanská. Takže se pozdržela výstavba toho sídliště kvůli tomu archeologickému výzkumu.“ Zuzana

„Tam byl bejvalej klášter, proto se říkalo Na Klášteře. S tím jsem tam občas pomáhal, to mě tam občas nechali dělat, že jsem to tam oprašoval.“ Karel

„Tady se dělaly výkopy skoro všude kolem toho náměstí. To se tady prozkoumávalo. I co je Na Parkáně ty paneláky, tak než se to začalo stavět, tam se dělal taky výzkum. Tam se našly nějaký zbytky, že tam byly odbočky od hradeb a takový věci. Jenomže to pro ně bylo historicky nezajímavý asi. Nedodělali to.“ Luděk

Touto větou narazil pan Luděk na téma, jež v povědomí obyvatel figuruje jako další negativní rys socialistické přeměny města. To, že se nehledělo na historickou významnost nálezů a staveb, bylo hodnoceno vysoce odmítavě a řada lidí se s těmito skutečnostmi nemohla srovnat. Hovoří-li Maurice Halbwachs o tom, že lidé, na rozdíl od prostoru, dokážou odolávat změnám, lidé v Berouně odolávali pouze v mysli, ve vzpomínkách jednotlivců a v kolektivní paměti při společném vzpomínání. Žádné akce organizované za účelem záchrany historicky cenných objektů dle vzpomínek lidí neprobíhaly. Ať už z důvodu toho, že to „*lidem bylo jedno, nedělejme si iluze*“ (Rudolf), či proto, že se nikdo takových rebelií neodvážil z důvodu strachu před represí ze strany státního aparátu.

V konstrukci historických míst byl ještě zmiňován bývalý hřbitov u tzv. Zábranského kostela, který byl v šedesátých letech zrušen a místo něj byl zbudován park. Dle historiografických zdrojů (Garkisch 2012; Topinka 2008) byly náhrobní kameny rozbity a kovové kříže a jiné artefakty odvezeny do šrotu. Zajímalo mne, jak se obyvatelé stavěli k této akci: Vnímali ji jako narušení pietního místa, které se nedočkalo úcty, jakou by si zasloužilo. Ovšem na tom se podepsali i někteří tehdejší obyvatelé, kteří kříže ze hřbitova odvezli a vztyčili je znova na turistické trase vedoucí Berounem a jeho okolím:

„Závodím šla turistická cesta Vojty Náprstka z Berouna do Sv. Jána přes Boubovou na Karlštejn, první značená cesta, ta mījela několik míst, která označovala tu trasu. Na té trase bylo několik míst s křížky, nejdříve dřevěnými, posléze litinovými. Z fondu toho starýho hřbitova. Jeden z těch posledních křížků byl zlikvidován při výstavbě dálnice pod nemocnicí, už nenajdete po trase ani jeden. A ta místa se dovala z toho fondu toho starýho hřbitova, protože to byly původně dřevěný kříže.“ Rudolf

Berounští se zachovali velice pragmaticky a utilitárně, litinové kříže měly delší životnost než staré dřevěné. Očekávání, že se lidé skrze náhrobní kameny a kříže budou cítit spoutáni s minulostí, a proto se snažili o zachování jejich funkcí, se tedy ukázalo jako liché. Kříže nefungovaly jako objekty nesoucí v sobě kus minulosti a spojující ji tak s přítomností (srov. Harvey 1996:216).

Historiografie jako jedna z praktik vzpomínání dle Hanzlové (2006) se v kolektivní paměti respondentů odráží. Mnohokrát jsem slyšela uznalé komentáře ke sbírce fotografií, kterou jsem shromáždila za účelem fotoelicitace. Několikrát jsem byla požádána o poskytnutí elektronické formy těchto snímků, tyto žádosti byly doplňovány výčtem publikací s obsahem fotografií, které respondenti vlastní a vyjádřeními o tom, jak rádi v rodinném kruhu či mezi přáteli vzpomínají na starý Beroun. Zájem o tuto tematiku lze doložit rovněž množstvím publikací, které v posledních letech o Berouně vycházejí (jen namátkou: Dvořák, Kropp 2003; Garkisch 2012; Garkisch, Holečková 2001; Garkisch, Holečková 2003; Hampl 2000; Kadeřábek 2005; Kadeřábek 2009; Tošnerová et al. 2008).

„On už náš táta toho kupoval hodně o Berouně. My jsme takový patrioti.“

Zimová

„Těch knížek teď vychází hodně, je to takový populární. I ta různá mystika a tak, to dělá ta Holečková.“ Marie

4.1.4 Sociální změna

Během porovnávání starého a nového Berouna, vzpomínání na místa zmizelá a hodnocení nových staveb docházelo k reflexi událostí, které socialistickou přestavbu provázely. Z těch v kolektivní paměti nejvíce utkvěla sociální změna, která, dle většiny výpovědí, Berounu jako místu prospěla. Respondenti si uvědomovali nutnost řešení bytové krize, která nastala v důsledku rychlého industriálního rozvoje v 19. století. Do města přicházelo stále více pracovní síly, ale počet bytů nerostl požadovaným tempem. Nedostatek se v tomto směru projevil již v době předválečné a finanční krize 30. let, která zasáhla celý západní svět, nedovolila uskutečnit velkolepé plány, které berounští radní schválili v rámci urbánního rozvoje města, jejich definitivní konec zpečetila druhá světová válka (Garkisch 2012; Topinka 2008). To, o čem se zmiňují autoři píšící o socialistické urbanizaci (Enyedi 1996; Musil 2002; 2004; Smith 1996), tedy nutnost bytové výstavby v důsledku vysoké míry zaměstnávání v průmyslu a nedostatku ve směru saturace třetího sektoru, se v poválečném Berouně projevilo naplno. Mnoho obyvatel se rozhodlo vzít řešení bytové otázky do vlastních rukou, ať už formou stavby vlastního rodinného domu či vstupem do družstva a budováním

družstevního bydlení. Ani to se ovšem neobešlo bez potíží. V důsledku nedostatku stavebních pozemků se začátky staveb neustále oddalovaly a v čekatelských pořadnicích přibývala stále nová jména žadatelů o byt.

„Samozřejmě jsme chtěli bydlet sami, takže jsme sháněli v Berouně byt, v té době byla minimální výstavba, takže jsme sháněli, kde se dalo, vzhledem k tomu, že jsme oba dva státní zaměstnanci, tak to byl velkej problém (...) těch čekatelů bylo hodně.“ Luděk

„Žádost měl bratr, v tom družstvu už byl 10 let předem. A protože oni sice zájemce měli, i by stavěli, ale nebylo místo. To stavební řízení... tenkrát se hrozně špatně hledalo a nenacházelo, nebo jestli to byl schválně takovej tah, to nevím, těžko říct. A on, protože už neměl trpělivost na ně čekat, tak začal stavět domek na Závodí. A tak mi to nějak postoupil, tak jsme se dohodli a já dostal ten byt, co měl dostat on. Protože jinak bych se toho nedočkal.“ Zdeněk

„My se stěhovali, protože jsme se rozhodli řešit bytovou otázku. No a to asi dělalo plno lidí. A to družstevní nebylo špatný. To bylo docela rozumný.“
Zimová

Nedostatek bytů nebyl způsoben jen přívalem lidí do města v důsledku migrace venkovského obyvatelstva za prací. Velkou měrou se na něm podílela i změna v postoji k postmaritální rezidenci a změna v nahlížení na standardy moderního bydlení. Zatímco v minulosti bylo běžné bydlet ve vícegenerační domácnosti, po válce toužilo stále více mladých rodin po osamostatnění.

„Ty bytové podmínky byly o něčem jiným. Moje máma byla ze sedmi sester a bydleli Na Parkáně. Tam měli dvě místnosti a všichni se tam vešli. A neměli problém. My jsme tu teď dva, když se děti odstěhovaly. Tak, jako se dřív bydlelo pohromadě, to už teď není.“ Zimová

„Dřív, jak bydleli lidi pohromadě, tak teď najednou chtěl každý bydlet sám.“ Zuzana

Ale nešlo jen o počet obyvatel jedné domácnosti. Standardy moderního bydlení se posunuly a do té doby běžná kvalita bytových i rodinných domů došla

význačné změny. Nejen, že v mnohých domech nebyla zavedená voda a inženýrské sítě, toalety byly suché a velice často společné několika domácnostem. V Berouně chyběla i kanalizace. Ta se začala v poválečných letech budovat a i jí musely ustoupit již jednou zmiňované Hrdlořezy, kde, jak se několik respondentů vyjádřilo, „*tekly splašky jen tak po zemi*“. V Hrdlořezích byla kvalita bydlení opravdu nízká, jak se zmiňují pamětníci, místnosti byly stísněné, tmavé, bydlení bylo hodnoceno jako nekomfortní. Ani v okolních čtvrtích nedosahovalo bydlení dnešním standardům. Což se neslučovalo s nápadem vybudovat z Berouna ukázkové moderní a pokrokové socialistické město. Na Černém vršku, který je dnes považován za lukrativní rezidenční lokalitu, které se přezdívá „berounské Beverly Hills“ (s odkazem na jednu z nejbohatších oblastí v americké Kalifornii), se stavělo „za levno“, bez koupelen a sociálních zařízení. Stavby domů navíc dotovali nájemníci, které si majitelé do svých domů nastěhovali, aby jim pomáhali splácet úvěry čerpané na stavbu domů. Jak se zmiňují respondenti, ještě v době po druhé světové válce bylo běžné chodit za hygienou do lázní, proto byla stavba koupelny považována za zbytečnou a drahou. To se změnilo s výstavbou sídlišť pro zaměstnance rozvíjejících se průmyslových podniků. Do nových bytů bylo potřeba nalákat co nejvíce mladých pracovníků, kteří měli budovat socialismus. Proto doznaly nově stavěné byty značného pokroku oproti starým. A mnoha lidem vyhovovalo, že se staví a mají se kam nastěhovat.

„Tak oni si polepšili ty lidi, co tam odtud vypadli, to byla opravdu dost nízká sociální úroveň. Mezi náma – tam, co jsem bydlel já, ta sociální úroveň taky nebyla vysoká. Společnej záchod a ještě k tomu suchej. A já se stěhoval v roce 82 a ty podmínky tam byly pořád stejný.“ Karel

„Tam byl na zemi kanálek a tam se lilo všechno. Tak ten pokrok to určitě mělo. My šli taky za moderním. To asi prospělo, přibyli obyvatelé, začlo se bydlet moderně.“ Zimová

„Byla pumpa a voda na všechno se musela vzít z kýble. Nebylo žádný sociální. Tak oni ty radní říkali, že když se postaví, tak to bude moderní. Každý měl koupelnu, záchod, všecko. A skončilo tohleto provizorium. Tak asi tenhle pokrok musí bejt, kultura bydlení, že jo...“ Zíma

„To byly pořadníky, ať ve fabrice nebo na městském úřadě. Ty byty byly novy a lidi najednou čuchli k tomu, že by mohli bydlet líp, s koupelnou, záchodem, teplou vodou...“ Luděk

Myšlenka sociální změny k lepšímu byla reflektována i dál do přítomnosti. Dle názorů mnohých tato změna Berounu prospěla a pomohla v jeho porevolučním rozvoji. Město bylo díky tomu „nastartováno“, základy pro jeho další rozkvět byly položeny a problémy z minulosti související s nedostatkem bytů a s nedokonalým zázemím pro občany zmizely spolu s útlumem těžkého průmyslu a s orientací na jiný typ výroby, který po revoluci nastal.

„To bourání města má dvě roviny. Kdyby se byl někdo neodhodlal tehdy, tak už se neodhodlá nikdy možná. A kdo ví, jak by ten Beroun dopadl dneska, třeba by nestačil tomu rozvoji, který nastal po r. 89.“ Rudolf

„Tady nebylo zbylí, ten Beroun se musel začít někde renovovat, musel jít k světu. A to ti řeknu, že spousta baráků byla tak opadanejch. A nemožnejch. Okna nemožný. Dneska už to nikdo neví. A nejlepší je to v tom Muži na radnici, tam vybíraj ty nejlepší a i ty nejlepší jsou hnusný.“ Jirka

„Ono s dnešními možnostma se to dá opravit, ale zase by tu nebydlelo tolik lidí. Beroun měl kolem sedmi tisíc a dneska má snad dvacet tisíc obyvatel.“

Zimová

Vraťme se ale zpět do dob socialismu. Proklamované sliby o moderním bydlení narážely na nedostatek financí, stavebních pozemků a na nadhodnocené plány výstavby. Nebylo výjimkou čekat na byt několik let. Vlivem těchto okolností docházelo k odloučení rodin a k provizorním řešením, která znepříjemňovala každodenní život. Problematika shánění bytu byla o to složitější, že bylo nutné svázat místo bydliště s místem zaměstnání. Sociální napětí, které provázelo tento soubor jevů, o kterém píše Enyedi (1996), manipulovatelnost obyvatelstva, kterou zmiňuje Musil (2002) a jiné negativní aspekty byly častým námětem hovorů s mými informátory. Toto téma se objevovalo hlavně u náplavy, u starousedlých obyvatel méně. Tuto skutečnost si vysvětluju tím, že starousedlíci měli vybudované lepší sociální sítě a kontakty, tudíž pro ně bylo jednodušší byt za

pomoci různých známých a přátel sehnat. Navíc nebyli vystaveni dlouhodobému odloučení rodiny, které u náplavy mnohdy znamenalo vzdálenosti čítající stovky kilometrů a hodiny cestování, jelikož automobilová doprava nebyla dostupná tak širokým masám jako dnes a systém veřejné hromadné dopravy se teprve budoval. Ani tzv. společensky potřebná povolání, o kterých píše Musil, neměla při přidělování bytů žádné zvláštní výhody, důstojníky a jejich rodiny nevyjímaje. Až časem se situace s byty zlepšila, ale to už hovoříme o době těsně před revolucí. Ani tehdy ale nebyla veškerá plánovaná výstavba dokončena a služby typu obchodů, úřadů, škol a zdravotnických středisek často v místě chyběly či byly poddimenzované.

Mám-li uvést příklady odloučení rodin, zmíním se o informátorech Pavlovi a Marii. Pavel byl synem vojenského důstojníka, rodina pocházela ze severu Čech. Otec byl od rodiny odvelen do Berouna s tím, že dostal příslib služebního bytu. Ve chvíli, kdy už byl v místě, dostal ubytování v kasárnách a s bytem se neustále otálelo:

„Ty byty nebyly. Jim to bylo jedno těm komunistům. Oni tu měli své vojáky a nezáleželo jim na tom, že ty rodiny jsou odloučený. Že já tátu skoro neviděl, že jsem vždycky brečel, když musel odjet. Já to jako malej nemohl pochopit. Máma byla našťvaná, protože byla mladá, chtěla mít chlapa doma a já mám furt v hlavě ten moment, kdy táta přijel za náma a řekl, že eště ne. A máma vařila nějaký kafe a praštila s tím hrnkem do tý linky. A ten otisk toho hrnku, to mám do dneška v hlavě...“

Složitě chvíle při shánění bytu čekaly i středoškolskou učitelku Marii. S manželem Milošem se poznali za studií v Praze, ale zatímco ona pocházela z Pošumaví, on byl původem z Hané. V Pošumaví mohli oba získat zaměstnání (manžel je historikem a archivářem), ovšem čekací doba na byt byla sedm až deset let. Usadit se v domovině manžela by zase znamenalo bydlet u jeho rodičů ve dvoupokojovém bytě, což se mladému páru nezamlouvalo. Po dlouhém shánění se naskytla možnost nastoupit na místo archiváře do Berouna, k tomu město nabízelo byt. Pan Miloš tedy místo přijal, ale protože paní Marii mohli ze stávajícího zaměstnání uvolnit až v pololetí, zůstal prozatím na ubytovně s tím, že byt dostal od města přislíben, až tu bude i manželka. Ve chvíli, kdy paní Marie

mohla konečně nastoupit místo v Berouně, manžel onemocněl a byl hospitalizován mimo město.

„A já sem přijela, že tu mám nastoupit a přijela jsem s taškou s tím, že jdu bydlet tamhle na tu ubytovnu k němu a oni řekli – no to nepůjdete, on tam má spolubydlicího. Teď já neměla opravdu kam jít, to bylo hrozný, ten první den byl příšernej. Kam já jsem to vlezla! A tady mi teda řekli, že můžu zatím hlavu složit.“

Paní Marie se musela dočasně ubytovat na chlapeckém internátu, který susedil se školou, kam nastoupila jako učitelka dějepisu a českého jazyka. Později se mohla přestěhovat k manželovi na ubytovnu, kde strávili celkem čtyři měsíce.

„Nespěchali, protože už nás tu měli. No a my jsme tam platili strašný prachy. Já chodila prosit na národní výbor a až potom jednou mi řekli: ‚Rodina odmítla ten byt, že je malej, berete ho?‘ A tak já po něm skočila. Protože tam jsme bydlet nemohli, to bylo za strašný prachy a v šílenejch podmínkách. Ono jak jsem řekla, že jsme dostali byt, tak to vypadalo, že jsme se okamžitě usadili. Jenomže ono to bylo takhle pár měsíců krušnejch.“

4.1.5 Prostor moci a soupeření

„Tady v té době, když se to začalo bourat, skončila taková éra starosty Utratila. A ten skutečně Beroun utratil... Silnej partajnik.“ Zíma

Jak bylo rozebráno v teoretických východiscích, naplňování prostoru významy se děje v kontextu moci, významy tvoří lidé, kteří mají větší moc než jiní definovat, co je vhodné v kontextu daného místa (Cresswell 2004). Taková moc byla po formální stránce „svěřena“ do rukou státního aparátu, který se skrze politickou ideologii propagující socialismus, potažmo komunismus, snažil vyplnit prostor významy, které měly být v souladu s myšlenkami vedoucí strany ve státě. Pamětníci velice často zmiňovali odkazy na zábor statků a pozemků, znárodnování nemovitých objektů a podniků. Tyto akce byly chápány jako nástroj k potlačení všech projevů, které nebyly v souladu s tehdejší mocenskou ideologií.

„To byla doba, kdy komunisti se snažili likvidovat všechno, co připomínalo statky a takový věci. Protože já z těch 60. let ještě pamatuju, že ty statky patřily soukromníkum.“ Karel

K opanování prostoru docházelo i skrze přejmenovávání ulic, náměstí či pomníků. Zde se projevil odpor obyvatel skrze lokální zvyky, o nichž hovoří Halbwachs (2009:191). Přestože mnoho míst bylo pojmenováno po komunistických ikonách či hrdinech socialismu, v mysli lidí se držela toponyma z lidové tradice či z bývalého politického pořádku. Hlavní náměstí, dnes Husovo, pro starousedlíky nikdy nebylo Gottwaldovo, měli-li se někde sejít, scházeli se právě na náměstí „u Husa“, jehož socha stojí naproti radnici. Další náměstí, které nese oficiální název Náměstí Marie Poštové, je v paměti lidí zapsáno stále jako Plácek či Na Plácku. Jen u těch nejmladších či nejpozději přistěhovaných se vžila oficiální adresa. I znárodněné podniky a obchody si v lidovém diskursu držely staré názvy, stejně tak bylo pamatováno na původní „majitele“ pomníků.

„Památník Josefa Moláka v Růžovém sadě... To je u sokolovny. To byl sokolskej pomník a oni z něj udělali pomník Moláka. To je tam do dneška.“ Zíma

„Ale kdyby někdo se mě ptal, kde je náměstí Marie Poštový, tak mu řeknu Na Plácku...“ Karel

„To byla hospoda Za Městskou horou, Zelenejch to tam postavili a do dneška se tomu říká U Zelenejch. No nebo tady ta hospoda na Černym vršku, tam se říkalo U Komárků. My zásadně chodili ke Komárkovum.“ Zímová

Radní a funkcionáři sice přejmenovávali, ale tak jako každá akce vyvolá reakci, začali na oplátku obyvatelé přejmenovávat po svém jiná místa. Pověstným se stal „Kreml“, okresní sídlo komunistické strany.

„To se říkalo ve všech městech, to třeba v Klatovech říkali taky. To byl okresní výbor strany, tak se tomu říkalo Kreml. To se prakticky ve všech městech, kde se to postavilo, říkalo. Někde tomu říkali taky snad Betlém.“ Marie

Ke Kremlu se váží i historiky odkazující ke zkorumpovanosti a touze po moci tehdejšího režimu. Tyto historiky často dehonestovaly funkcionáře a ukazovaly na

jejich pošetilost a posedlost velikostí. Jedním z příkladů jsou zkazky o tom, že z prostředků, z nichž měla být vybudována poliklinika, bylo čerpáno právě na stavbu této monstrózní budovy. Na pravdivosti a šíření této historky se podepsalo i to, že stavba polikliniky trvala neúměrně dlouho oproti jiným stavbám, od položení základního kamene po kolaudaci uplynulo více než deset let, zatímco stavba Kremlu rostla závratným tempem a po třech letech od začátku stavby byla slavnostně přestřižena páska (Topinka 2008:340).

Jirka: „A za jaký prostředky se postavilo to komunistický sídlo, co je tam teďka pojišťovna, to už jste zjistili? Původně to totiž měla být poliklinika celý a tohle je půlka polikliniky, kterou zabrali komunisti.“

Luděk: „Ale jenom jako finančně.“

Jirka: „No jasně.“

Luděk: Ono je to i dneska vidět, že vlastně ta poliklinika měla být větší.“

Optikou rezistence vůči režimu lze nahlížet i na lokální zvyky obyvatel Černého vršku. Při rozhovorech s respondenty z této lokality jsem narazila na něco, co bych nazvala „buržoazními přežitky“. Projevovaly se hlavně při oslovování:

„Chodili jsme tam na návštěvu a ta pani, vždycky, když tam přišla, tak jí říkala ‚milostpani‘. A mně to nešlo do hlavy, tak jsem se ptala mámy a ona říkala: ‚No ona u ní sloužila.‘ V té době, že jo.“ Zimová

„No a tam na tom Černým vršku to byla vždycky pani radová, pani plukovníková, tam se to strašně drželo.“ Karel

Dalším ze způsobů uplatňování moci nad místy byla manipulace s historickými artefakty a památkami. Už jsem se zmínila o tom, že v Berouně probíhaly rozsáhlé archeologické výzkumy. Několik obyvatel si vzpomnělo na to, že výkopy byly velice rychle ukončeny a zavezeny, protože „komunisty nějaká středověká minulost nezajímala“ (Jirka). Taková praktika se dala ještě omluvit či

vysvětlit nutností bytové výstavby. Akce, ke které došlo na jedné ze dvou bran, které jsou dominantami hlavního náměstí, však byla tak průhledná, že jinak než jako demonstraci moci si ji snad nikdo nevysvětloval. Na Horní bráně, též zvané Plzeňská, je obraz boha Chrona společně s nápisem „Všeho do času, Pán Bůh na věky“:

„Všeho do času, Pán Bůh na věky. Ano, to tam stálo. Prošek šel z kavárny ožralej s nějakýma komunistama a řekl: ‚A to tam zejtra nebude!‘ To byl předseda ONV, tak to zamalovali. A nebylo tam nic.“ Zíma

„V šedesátým druhým ho zamalovali a v šedesátým devátým ho zase obnovili. To si pamatuju, protože si to pak lidi chodili fotit.“ Jirka

Vskutku, k údivu mnoha obyvatel a návštěvníků města byl nápis necelý rok po sovětské okupaci odkryt a vydržel na svém místě po celou normalizaci. I dnes Plzeňskou bránu zdobí a zatím úspěšně naplňuje podstatu svého poselství.

Objekt, který se stal obětí transgrese berounských obyvatel, se naopak musel stěhovat. A to kvůli opakovaným útokům a zesměšňování, které na něm bylo pácháno. Šlo o sochu V. I. Lenina, která stála v blízkosti místního sídla strany. Jelikož se stala mnohokrát prostředkem k vyjádření odporu vůči režimu, bylo rozhodnuto o jejím přestěhování na místo, kde, jak věřili radní, bude více na očích a lépe hlídána. Spoléhalo na vzájemnou sociální kontrolu občanů a rovněž na bystrost a pozornost příslušníků Veřejné bezpečnosti.

„A tenkrát, když mu dali ten ruksak na záda! On stál před KSČ a někdo šel domu a hodili mu oprátku na krk a ruksak na záda. To bylo vyšetřování, to byla šou! A nepřišlo se na to, kdo to byl!“ Zímová

„To jdu takhle jednou ráno na autobus a co nevidím – Lenin na krku ceduli a na ní napsáno: ‚Táhni domu, Ivane!‘“ Zuzana

„My šli jednou se spolužákama z gymplu z nějaký akce, bylo nad ránem, ještě tma, byli jsme všichni zmazaný. A kamarádce se chtělo na velkou. Tak jsme jí řekli, ať si skočí támhle za roh do křoví. A jak tam na ní čekáme, koukáme na tu sochu. A když za náma přišla už vyto... tak ten jeden spolužák: ‚Kde si byla?‘ a

běžel tam. Normálně vzal to její hovno a rozmazal ho tomu Leninovi po ksichtě.“

Pavel

„A pak ho dali tady, jak je okres a díval se jakoby na katastrální úřad. Tak tam stál, aby byl na očích, protože tam to nebylo tolik vidět a tam už to bylo hlídaný.“ Zimová

Terčem útoků se staly i jiné objekty, například dle výpovědi pana Zímy byl v Berouně člověk, který vždy na výročí srpnové sovětské okupace vztyčoval černou vlajku na nejvyšším komíně železáren. Můžeme tedy souhlasit s Cresswellem v tom, že čím silnější a jasnější význam místo nese, tím snadněji na něm lze spáchat transgresi. Žádná z nich ovšem neměla takovou sílu, aby významněji ovlivnila běh událostí a narušila status quo.

Soupeření nad prostorem se projevovalo i na jiné než občanské úrovni. Dvěma významnými hráči na poli lokální politiky byli největší místní zaměstnavatelé: Královodvorské železářny a Cementárna Králův Dvůr. Přestože většinu času spadaly formálně pod patronát města Králův Dvůr (dokud na krátkou dobu nebyl úředně spojen s Berounem), zasahovaly významně do dění v Berouně, jelikož valná část jejich zaměstnanců byla občany Berouna.

„Byl obrovské boj mezi železářnami a cementkou mezi ředitelem. Ty se nesnášeli. Já znal oba osobně, železářenskej chodil žalovat na cementárenskýho na KSČ.“ Zíma

„Určitě ty železářny měly větší moc.“ Zimová

Na začátku této kapitoly jsem psala o tom, že byty stavěné železářnami byly vnímány jako modernější, lepší a komfortnější. Podniky ale měli pod patronátem i různé zájmové spolky a objekty jim sloužící. I na ně se vztahovaly soudy o jejich symbolické nadřazenosti. Často zmiňovaný byl v tomto ohledu kulturní dům, který byl v Králově Dvoře postaven za přispění železáren vskutku velkorysý, zatímco Beroun skrze cementárnu disponoval pouze Společenským domem Plzeňka, který svou kapacitou dle názorů obyvatel nedostačoval městu okresního významu.

4.1.6 Prostor obchodu

Konstrukce prostoru v kolektivní paměti probíhala velice často skrze to, kde sídlil který obchodník a kde býval který krám. Tímto způsobem byl mnoha prostorům dáván smysl a stávala se z nich místa svázaná s konkrétními lidmi a se sociálními vztahy. Tyto vztahy byly naplněny praktikami pro dobu typickými: melouchy, šmelinou, směnou jednoho zboží či služby za druhé v naději, že účastníci obchodu budou upřednostněni, ať už v kvalitě směňovaného zboží a služeb či v době čekání na tu či onu nedostatkovou komoditu. Mít dobré vztahy s prodavači, opraváři, úředníky a dalšími pracovníky bylo považováno za nutné. V případě opaku byl občan ohrožen stigmatem a vyloučením z této sekundární ekonomiky. Čímž mohl ohrozit prosperitu celé rodiny.

„Největší rozkvět prožívaly takový obchody, jako byla tady v Berouně legendární paní Winklerová v řeznictví na rohu, která samozřejmě zase z toho těžila a dostali přednostně nepochybně její oblíbení zákazníci.“ Rudolf

„Dokonce docházelo k různým úplatkům těch obchodníků, aby se člověk k nějakému zboží vůbec dostal. V oblasti kultury to bylo totéž.“ Marie

„Já stála frontu jedině v kině, pak jsem si tam našla známost, jednu paní. Takhle se to dělalo, já prodávala, zákaznice měla nějakou známou, ta jinou. Takovejhle výměnnej obchod jsme měly.“ Zimová

S rozvojem automobilismu, který nastal v sedmdesátých a osmdesátých letech, se dostala do popředí problematika nedostatku automechaniků. Z toho těžil především jeden z mých respondentů, který byl v tomto oboru vyučen. Majitelé aut si ho museli předcházet a on díky tomu získal vysoký sociální status:

*„My se vždycky smáli: ‚Ááá ty nemáš rád Pepička, tak to nemáš autíčko!‘
Dělali jsme si z toho legraci, protože ho každéj musel mít rád, kdo měl auto.“*

Stáňa

Symbolicky vyšší status byl připisován i nedalekým hornickým městům, Kladnu a Příbrami. Tam se jezdilo v případě, že člověk chtěl nějaké lepší zboží, neboť panovala víra v to, že tato města jsou lépe zásobená, neboť horníci byli

dobře placení a režim si je předcházeli i v poskytovaných službách. Řeč přišla i na pověstné fronty, které lemovaly obchody s nedostatkovým i běžným zbožím. Většina lidí je brala jako samozřejmost a nutné zlo, ale ze strany některých se staly terčem zlomyslné transgrese:

„ Tam stávaly fronty lidí už od noci. I Pražáci sem jezdili, buď stáli frontu a nebo tam nechávali jenom tašky, aby věděli, kdo jak přišel a spali různě po okolí v autech. A my, když jsme šli v noci od Prokopa, tak jsme jim ty tašky přeskládali a pak jsme se bavili tím, jak se tam hádají, kdo přišel dřív. “ Zuzana

4.1.7 Prostor přírody a životního prostředí

Posledním tématem, jemuž se chci ve své práci věnovat, je konstrukce prostoru přírody a životního prostředí. Vzhledem k přítomnosti dvou velkých průmyslových podniků docházelo ke zhoršování ekologických podmínek, což bylo vnímáno jako vážný problém. Prach, popel, špína a šedivý povlak na budovách a jiných venkovních objektech jsou červenou nití, která se vine vzpomínáním na socialistický Beroun, to vše doprovázeno mlhou a kouřem, které se držely nad městem jako čepice. Součástí lokální znalosti se dokonce stalo podle barvy prachu rozpoznat jeho původ. Se stoupajícím množstvím projíždějících aut začala stoupat také nespokojenost s přetíženým provozem na berounských vozovkách, proto obyvatelé pozitivně hodnotili stavbu dálnice D5, jež místním ulicím významně ulehčila.

„To jste jela z kopce z Levína a nevěděla jste, kam jedete. A jak všechno bylo pokrytý, okna, parapety. Strašný. “ Zimová

„Tady v Berouně jezdily děti na školu v přírodě povinně, to vydupala tenkrát nějaká radní, protože ty děti z toho měly strašný problémy, v té době se i hodně lidí stěhovalo pryč, právě kvůli dětem, to zdraví tady nebylo ideální. “

Zuzana

„Když to bylo nahnědlý, tak to bylo ze železáren. A když byl bílej ten prach, tak to bylo z cementáren. Nebo takovej do šediva spíš. “ Karel

„Ten dojem byl naprosto úděsný, my sem přišli s tím, že ani nejsme z Berouna a že dyl jak rok se to tady nedá přežít. Jednak tohle prostředí a pak strašlivá špína, popílek. Ten spad z cementáren. Ale okolí bylo hezké, to nás s tím smířilo.“ Marie

Do kontrastu s tímto „špinavým průmyslovým prostorem“, který byl obyvatelům cizí, vstupuje „čisté místo, oáza klidu“, okolí řeky Litavky. Navzdory mému očekávání – častějšímu citovému vztahování se k větší a významnější řece Berounce, byla více zmiňována tato menší říčka, jež utvářela romantický kolorit části okolní krajiny. Ale Litavka dopadla podobně jako Hrdlořezy. Místem zůstala v lokální kolektivní paměti. Během rozhovorů jsem naslouchala citově vysoce zabarveným popisům zákoutí okolo řeky, která se v meandrech stáčela kolem zahrádkářských kolonií, cementárenského fotbalového hřiště Union, budovy cukrovaru a nádraží, než spojila své síly na soutoku s Berouňkou. Jezová kaskáda vybudovaná v rámci regulace řeky po ničivých povodních v 19. století, stín stromů nad hladinou, tůňky, malé plácky pokryté hustou travou – to všechno zůstalo jen v myslích a paměti Berounských. Stavba dálnice, na jednu stranu tolik vychvalovaná, protože ulevila od dopravní zátěže městskému centru, zde figuruje jako ničivý element.

„Jako by pro mě kouzlo řeky pominulo – betonové koryto moc ke koupání neláká.“ Pavel

„Litavka, když se tam ještě daly chytat ryby, než to blbci zregulovali a udělali to betonový koryto. Ty jezy tam byly tři nebo čtyři, lávka k sídlišti a tady někde bylo hřiště Unionu, cementárenský.“ Karel

V okolí řeky Litavky to dle vyjádření obyvatel žilo, sloužilo k rekreaci, Berouňáci i náplava si ji přivlastňují jako „svoji“ řeku. Po jejím odklonu o několik set metrů na jih kvůli stavbě dálnice, uzavření do betonových tzv. milánských stěn, které bylo provedeno z důvodu prevence před povodněmi (nutno podotknout, že toto opatření se neosvědčilo), a zrušení jezové kaskády se již pamětníci k řece citově neváží. Přestože v současnosti je patrná snaha po obnovení okolí řeky jako rekreačního místa (v těsné blízkosti byl v nedávných letech vybudován skatepark a cyklostezka s naučnou trasou), většina lidí se

s novou podobou prostoru teprve sžívá a vztah, který by z něj vytvořil místo, ještě není vytvořen.

5 DISKUZE

Obyvatelé Berouna vnímali a zakoušeli městskou fyzickou přeměnu mnoha způsoby, které byly ovlivněny sociálními a demografickými faktory. V první řadě si pamětníci uvědomovali vliv politického klimatu, což se projevilo tím, že si demolice a výstavbu dávali do souvislosti s širšími, celospolečenskými změnami, které zasáhly tehdejší Československo. Byli si vědomi nutnosti bytové výstavby, protože stav bytového fondu nedostačoval populačnímu růstu. Reflektovali migrační přesuny, které byly z části řízené státem, z části vycházely motivace k migraci z volných rozhodnutí jedinců, i když i tato rozhodnutí byla často ovlivněna podmínkami, které nastavil tehdejší režim. Migrace měla vliv i na složení populace, ze které jsem vybírala vzorek pro svůj výzkum. Během rekrutace respondentů jsem narazila na „nedostatek“ starousedlých žen. Takový stav jsem si vysvětlovala tím, že se častěji stěhovaly v souvislosti se změnou bydliště po svatbě. Pro toto vysvětlení jsem našla oporu v souhrnech demografických šetření (Srb 2004:218), v nichž se uvádí, že mobilita byla vyšší u žen, a to konkrétně u žen v produktivním věku, protože se častěji vdávaly mimo rodnou obec. Sociodemografický pohled na migraci vnáší obecně jiná témata k diskuzi, než jaká rozebírám v analytické části své práce. Do budoucna by bylo jistě přínosem zkoumat i tyto aspekty socialistické urbanizace s ohledem na emickou perspektivu a jejich vliv na každodennost života v tehdeším Československu.

Dalším tématem, na který rezidenti často naráželi, byly sociální praktiky občanů v kontextu všednodenní ekonomiky. Šmelení a melouchaření, protislužby, uplácení, drobná společensky tolerovaná kriminalita – to byly, dle vyjádření mnohých, nutnosti, bez nichž by nebylo možno obstát v honbě za lepším životním standardem a osobním blahobytem. Za úvahu stojí pokusit se na tuto problematiku uplatnit koncepty morální ekonomiky. Například Stephen Gudeman přišel v nedávné minulosti s několika zajímavými myšlenkami, které vnesl do ekonomické antropologie. Jeho teorie ekonomické tenze v knize *Economy's Tension* (2008) pojednává o tom, že naše rozhodování nejsou ovlivňována pouze rozumem, racionalitou, důrazem na vlastní profit a maximalizaci zisku. Do hry vstupují i mezilidské, sociální vztahy, kooperace v příbuzenských i jiných skupinách, altruismus, ohled na ekologii, udržitelný rozvoj atp. Tyto podle Gudemana dvě strany jedné mince v nás způsobují jistý druh napětí, které ovlivňuje naše rozhodování. Je to dialektický vztah dvou hodnotových oblastí –

vzájemnost (mezi lidmi) a obchod (taktéž) obsahují napětí mezi dvěma cestami, způsoby, jak saturovat materiální potřeby. Uspokojit sebe vs. uspokojit druhé.

Dalším konceptem, který mě v této souvislosti napadá, je sociální kontrola. I ta mohla ovlivňovat ekonomické strategie, ale též jiné složky života. Významně zasahovala do konstrukce individuální a kolektivní identity. Například Richard Jenkins v knize *Social Identity* (1996) pojímá individuální a kolektivní identitu jako dva komplementární procesy. Individuální identita je sociálně konstruována, a to v procesu socializace a sociální interakce, během které jedinec definuje sebe a druhé. Mluvíme o dialektice vnitřní a vnější identifikace. Zjednodušeně řečeno, identifikace je proces, v němž probíhají dvě konstrukce identity, a to obě zároveň. Zaprvé konstrukce identity jedince ve vztahu k sobě samému, zadruhé konstrukce identity ve vztahu ke společenství. Předpokládá, že nemůžeme plně chápat sebe, dokud nevidíme, jak nás chápou druzí. V socialistickém Berouně (a potažmo i jiných českých městech) docházelo k pomluvám, nedůvěře a ostrakizaci cizinců, jelikož nikdo nevěděl, co od nich čekat, co si o nich myslet. Byli zdrojem potenciálního nebezpečí. Konstrukce identity „my“ a toho, kdo jsou „oni“ se tedy děje na základě specifických mechanismů, které přinášel život v reálném socialismu.

Reálný socialismus také přinesl do Československa plošný rozvoj hromadného bydlení na sídlištích. Zevrubná studie kvality života na sídlišti *Lidé a sídliště* vyšla v roce 1985 a zpracoval ji kolektiv autorů z Výzkumného ústavu výstavby a architektury pod vedením Jiřího Musila. Vzhledem k datu vydání je nutno předpokládat jistou poplatnost době, byť by měla být jen v rovině (ne)upřímnosti respondentů výzkumů, které sloužily jako základ pro tuto studii. Soudobé práce věnující se tomuto tématu se již objevují, jejich autoři často pocházejí z Masarykovy univerzity v Brně, z tamější Katedry sociologie Fakulty sociálních studií, či z historických oborů. Domnívám se ale, že antropologická perspektiva by do bádání přinesla jiný typ poznatků, který by byla škoda opomíjet.

Některé výpovědi respondentů rovněž svědčily o tom, že si lidé uvědomovali uplatňování politické moci nad prostorem a jak byla skrze tuto praktiku vnucována masám oficiální státní ideologie. Takové téma by si zasloužilo obsáhlejší zpracování, především ve smyslu komparace výzkumů z různých lokalit. Tvorbě kulturní krajiny v socialismu, uplatňování moci nad ní a demonstraci moci v prostoru se věnuje profesor

geografie a kulturní demografie na Univerzitě v Gdaňsku Mariusz Czepczyński v knize *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs* (2008).

Autorem, který zasvětil svou tvorbu bádání o socialismu, je také Chris Hann. Editoval sborník *Socialism. Ideals, Ideologies, and Local Practice* (1993), v němž uvádí příklady různých přístupů ke studiu socialismu: od studia ekonomických poměrů, přes přístup zohledňující vztah k půdě, náboženství či pád režimu, až po současné výzkumy v afrických či asijských státech, v nichž je socialismus dodnes přítomen jako státní doktrína. Nesmíme zapomenout ani na vklad antropoložky Katherine Verdery, například knihou *What Was Socialism and What Comes Next* (1996), v jejímž zájmu jsou témata spojená s přechodem od socialismu k postsocialismu, ať už je to jiný typ ekonomiky, národnostní a etnický konflikt či měnící se vztahy mezi pohlavími.

V závěru diskuze bych ještě chtěla uvést výsledky výzkumu do kontextu se studií o zaniklé plzeňské čtvrti, *Dělnická kolonie Karlov: místo, paměť a identita* (2013). Z ní se dozvídáme, že bývalí obyvatelé této zaniklé čtvrti se „pravidelně setkávají více než třicet let poté, co se odstěhovali z původního místa bydliště“ (Burzová et al. 2013:260). Tzv. Karlováci stále vztahují svou kolektivní paměť a tvorbu identity k dnes již neexistujícímu Karlovu, ovšem k fyzickému prostoru jako takovému již žádné vazby necítí. Podobně se Berounští staví k zaniklé čtvrti Hrdlořezy, ovšem nenašla jsem nikoho, kdo by v této lokalitě skutečně bydlel. Námětem a výzvou k dalšímu výzkumu by se tedy mohl stát pokus vyhledat bývalé obyvatele této čtvrti a prozkoumat jejich vztah k bývalému bydlišti.

6 ZÁVĚR

Nezbývá než shrnout poznatky a teze, ke kterým jsem došla během psaní této diplomové práce. Socialismus zanechal nesmazatelné stopy v paměti lidí a dodnes formuje jejich způsoby uvažování o prostoru, identitě a sociálních vztazích ve městě. Nelze jednoznačně určit, zda je socialistická přestavba vnímána pozitivně či negativně. Výzkum ukázal, že na jednu stranu lidé pociťují lítost nad ztrátou míst, ke kterým vztahovali své životy a konstruovali skrze ně svou identitu „Berouňáků“. Na druhou stranu si obyvatelé uvědomovali nutnost pokroku, společenského vývoje a sociální změny (do jaké míry jim toto uvědomění bylo vnuceno tehdejší ideologií by byla kapitola sama pro sebe). Lidé vnímají prostor a místa utvořená na bázi profesní příslušnosti, na základě toho jsou schopni odvodit „dobrou adresu“, vztahují prostor k výskytu náplavy a k rezidencím starousedlíků. Uvědomují si též historický význam míst a kontinuitu s minulostí, reflektují sociální změnu v jejích prostorových příčinách i důsledcích. Identifikovali uplatňování státní moci nad prostorem a skrze užívání míst a transgresní prostorové praktiky se snažili o narušení statutu quo. Mentální mapa města byla ve vysoké míře tvořena sítí obchodů a lokální znalostí toho, co s kým a kde vyjednat, směnít, zařídit a pořídit. Do uvažování nad prostorem vstupovaly též ekologické faktory a přemýšlení o dopadech průmyslové výroby na životní prostředí. Vlivem demolice či přestavby některých míst, ke kterým se obyvatelé cítili být citově vztáženi, došlo k jejich přeměně v prostory bez významu a citového vztahu.

Prostřednictvím vztahování se k demolicím a následné výstavbě se vyjevily i vzpomínky postihující každodennost života v socialismu, na základě nichž si lze utvořit obraz tehdejší maloměstské společnosti a zamýšlet se nad hodnotami, normami a zvyky, nad svébytnou kulturou občanů socialistického města. Lidé se snažili i v době represí tvořit své životní příběhy podle osobních preferencí, bojovali za své nároky a za to, aby žili důstojně. Důstojnost je sama o sobě sociálním konstruktem, stejně jako prostor, v rámci něhož lidé operovali, může být tedy v mysli utvářena rozdílnými mechanismy. Pro někoho měla vyšší hodnotu kvalita bydlení a demonstrace dobrého ekonomického statusu, a to i za cenu vstupu do strany, drobné i závažnější kriminality či sklonění se před vůlí establishmentu. Pro jiné bylo vyšší hodnotou a znakem lidské důstojnosti zachování čistého svědomí a svobodné mysli, pocit, že nepodlehli dobovému diktátu a uchránili si v sobě a před sebou pomyslný čistý štít.

Státem řízené migrační procesy, pomalá výstavba sídlišť, centrální plánování a nemožnost rozhodovat o občanských záležitostech a věcech veřejných narušily životy mnoha lidí. Provizorní řešení v podobě bydlení na ubytovnách, dojíždění stovek kilometrů za rodinou, vytržení z míst, která byla spojena s pocity domova a nevyhnutelný pocit vykořenění a odcizení byly smutnou realitou mnoha vzpomínajících. K nim patřily i pocity ohrožení a nepřátelství, jejichž příčinou byl kontakt s neznámými osobami, u nichž nebylo jisté, co od nich očekávat, zda je nutné se jich bát či jim lze naopak důvěřovat. Ale i v této krušné době si lidé našli prostor k humoru. Zlomyslné ponižování sochy V.I. Lenina, výsměšné strefování se do reálií tehdejšího života (fronty, melouchy, šmelina atp.) či vymyšlení vtipných toponym a přezdívek jsou toho dokladem.

Pro zkoumání doby socialismu z ex-post perspektivy se použití vizuální antropologie ukázalo být metodou více než vhodnou. Rozhovory s interpretací fotografií otevřely zákoutí paměti, která při interview bez fotografií zůstávala mně, jakožto výzkumníkovi, skryta. Fotografie figurovaly při kontaktu s respondenty jako přemostění časové propasti. Mnohokrát jsem slyšela poznámky o tom, že bez obrázků by si dotyčný na některé věci už ani nevzpomněl, ale druhým dechem dodával, jak je rád, že se upamatoval. Co dodávalo rozhovorům jinou kvalitu, bylo rovněž to, že někteří respondenti měli potřebu mě – vzhledem k mému věku – poučit o věcech minulých a vyložit mi „jak to tenkrát chodilo“. Obecně lze říci, že platí přesvědčení o tom, že mladou generaci je potřeba o těchto záležitostech vzdělávat. A také, že je potřeba uchovat vzpomínky na to, jak vypadalo město v minulosti. Fyzická podobě města i jeho okolí vystoupila jako prvek formující vztah obyvatel k jejich rezidenci.

7 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

Andrusz, G., Harloe, M., Szelenyi, I. (eds.). 1996. *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. John Wiley & Sons

Bartoš a kol. 2011. *Amenitní migrace do venkovských oblastí ČR*. Lesnická práce, s.r.o.

Benková, I. 2008. Berounsko a jeho nejstarší obyvatelé in *Beroun*. Tošnerová et al. Lidové noviny.

Bernard, R. 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. 4th ed. Lanham, MD; Oxford: AltaMira Press.

Burke, P. 2006. *Variety kulturních dějin*. CDK, Brno.

Burzová, P., Dvořáková, I., Hejnal, O., Růžička, M., Toušek, L. 2013. Dělnická Kolonie Karlov: Místo, Paměť a Identita. *Český Lid* 100(3): 259–279.

Climo, J., Cattell, M.G. 2002. *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*. Rowman Altamira.

Collier, J. 1957. Photography in Anthropology: A Report on Two Experiments. *American Anthropologist* 59(5): 843–859.

Collier, J. 1995. Photography and Visual Anthropology in *Anthropological Research in Principles of Visual Anthropology*, second edition. Hockings Paul (ed.). Mouton de Gruyter.

Collier, J., Collier, M. 1986. *Visual Anthropology: Photography As a Research Method*. UNM Press.

Collier, M. 2009: Photographic Exploration of Social and Cultural Experience in *Viewpoints: Visual Anthropologists at Work*. Strong, Mary, and Laena Wilder (eds). University of Texas Press

Cresswell, Tim. 1996. *In Place/Out of Place: Geography, Ideology, and Transgression*. University of Minnesota Press.

Cresswell, Tim. 2004. *Place: A Short Introduction*. Blackwell.

- Czepczyński, M. 2008. *Cultural Landscapes of Post-socialist Cities: Representation of Powers and Needs*. Ashgate Publishing, Ltd.
- Dvořák, O., Kropp, V. 2003. *Berounsko a Hořovicko na starých pohlednicích*. Knihkupectví U Radnice Beroun.
- Edwards, E. 1997. Beyond the Boundary in *Rethinking Visual Anthropology*. Morphy, H., Banks, M. (eds). Yale University Press.
- Enyedi, G. 1996. Urbanization under Socialism in *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Andrusz, G., M. Harloe, I. Szelenyi (eds.), Oxford: Blackwell.
- Murray, L., Farrall, S. (eds.). 2009. *Fear of Crime. Critical Voices in an Age of Anxiety*. Routledge-Cavendish.
- Flowerday, J. M. 2009: Blasting a Boulder and Building Memoires in *Viewpoints: Visual Anthropologists at Work*. Strong, Mary, and Laena Wilder (eds.), University of Texas Press
- French, R.A., Hamilton, F.E. 1979. *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Wiley & Sons.
- Garkisch, M. 2012. *Zmizelé Čechy - Beroun*. Paseka.
- Garkisch, M., Holečková, M. 2001. *Ve znamení berounského medvěda*. Nakladatelství MH Beroun
- Garkisch, M., Holečková, M. 2003. *Berounský uličník*. Nakladatelství MH, Beroun.
- Gudeman, S. 2008. *Economy's Tension*. New York: Berghahn Books.
- Guets, G., Bunce, A. Johnston, L. 2006. How Many Interviews Are Enough? An Experiment with Data Saturation and Variability. *Field Methods* 18(1):59-82.
- Halbwachs, M. 2009. *Kolektivní paměť*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- HAMPL, F. 2000. *Mezi berounskými branami*. Knihkupectví U radnice.
- Hann, Ch. (ed.). 1993. *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*. Routledge.

- Hann, Ch. 2007. Rozmanité časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě. *Sociologický časopis*, Vol. 43, No. 1: 15–30.
- Hanzlová, P. 2006. Praktiky vzpomínání a inkluze: Formování solidarity skrze reprezentaci minulosti in *Etnická různost a občanská jednota*. Marada, R. (ed.). CDK, Brno.
- Harper, D. 2002. Talking about Pictures: A Case for Photoelicitation. *Visual Studies*, Vol. 17, No. 1, pp. 13-26.
- Harvey, D. 1973. *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- Harvey, D. 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Jenkins, R. 1996. *Social Identity*. Taylor & Francis Group.
- Kadeřábek, R. 2006. *Zmizelé město aneb berounské reminiscence*. Praam.
- Kadeřábek, R. 2009. *Berounské reminiscence : sága rodu Křížů*. Machart.
- Lapenta, F. 2004. *The image as a form of sociological data: A methodological approach to the analysis of photo-elicited interviews*. Disertační práce (Ph.D.), Goldsmiths College, University of London.
- Lapenta, F. 2011. 'Some Theoretical and Methodological Views on Photo-Elicitation'. in L Pauwels & E Margolis (eds), *The SAGE Handbook of Visual Research Methods*. Sage Publications, Incorporated.
- Lefebvre, H. 1974. *La Production de l'espace*. Economica.
- Lefebvre, H. 1999. *The Production of Space*. Blackwell.
- Lozoviuk, P. 2006. Možnosti a limity etnologického studia reálného socialismu, In: *Antropologické symposium IV.*, Plzeň, pp. 72-80.
- Marada, R. (ed.). 2006. *Etnická různost a občanská jednota*. CKD, Brno.
- Mead, M. 1995: Visual Anthropology in a Discipline of Words in *Principles of Visual Anthropology*, second edition. Hockings Paul (ed.). Mouton de Gruyer.

- Morphy, H., Banks, M. (eds). 1999. *Rethinking Visual Anthropology*. Yale University Press.
- Musil, J. 2001: Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů. Pohled historické sociologie. *Sociologický časopis*, Vol. 37, No. 3. Pp. 275-296.
- Musil, J. 2002. Urbanizace českých zemí a socialismus in *Zrod velkoměsta*. Horská, P., Maur, E., Musil, J. (eds). Paseka.
- Musil, J. et al. 1985. *Lidé a sídliště*. Nakladatelství Svoboda.
- Nora, P. 1996. „Mezi paměti a historií: problematika míst.“ in *Antologie francouzských společenských věd: Město*. Cahiers du Cefres 10: 39 – 64.
- Olick, J. 1999. Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, Vol. 17, No. 3. (Nov., 1999), pp. 333-348.
- Pink, S. 2006. *The Future of Visual Anthropology: Engaging the Senses*. Routledge.
- Rodman, M. 1992. Empowering Place in *Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Low, S., Lawrence-Zúñiga, D. (eds.). Blackwell.
- Scherer, J.C. 1995. Ethnographic Photography in Anthropological Research in *Principles of Visual Anthropology*, second edition. Hockings Paul (ed.). Mouton de Gruyter.
- Smith, D. M. 1996. Urbanization under Socialism in *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Andrusz, G., M. Harloe, I. Szelenyi (eds.). Oxford: Blackwell.
- Srb, V. 2004. *1000 let obyvatelstva českých zemí*. UK Praha: Karolinum.
- Strong, M., Wilder, L. (eds.). 2009. *Viewpoints: Visual Anthropologists at Work*. University of Texas Press.
- Sztompka, P. 2007: *Vizuální sociologie: fotografie jako výzkumná metoda*. Sociologické nakladatelství.
- Topinka, J. 2008. Socialistický Beroun in *Beroun*. Tošnerová et al. Lidové noviny.
- Tošnerová et. al. 2008. *Beroun*. Lidové noviny.

Toušek, L. 2012. Vybrané aspekty metodologie aplikované antropologie in *Vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie*. Hirt et al. Západočeská univerzita v Plzni.

Toušek, L. 2013. *Prostor, transgrese a bezdomovectví*. Disertační práce (Ph.D.). Západočeská univerzita v Plzni. Fakulta filozofická.

Verdery, K. 1996. *What Was Socialism and What Comes Next*. Princeton University Press.

8 RESUMÉ

The present Diploma Thesis deals with the way contemporary witnesses respond when asked about the reconstruction and demolition during socialism, and the way that they create their environment, based on those actions. It is not entirely possible to determine, whether the socialist reconstruction is viewed positively, or negatively. The research has shown, that on one hand, people feel grief over the loss of places, which they related their lives to and constructed their identities with. On the other hand, the residents realized the necessity for progress, societal development and social change. People perceive environment and places created on the basis of professional affiliation, relate environment to occurrence of newcomers and to residences of the old inhabitants. They also appreciate the historical significance of places and their continuity with the past, reflect social change in its environmental causes and effects. They identified the exercise of state power on the environment and, using places and transgressive environmental practice, tried to breach the status quo. The mental map of the town was, by a large part, a net of commerce and local knowledge of where and with whom to negotiate, exchange, make something happen or acquire something. Ecological factors and considering the effects of industrial production on the environment had also found their way into the residents' thinking. Due to demolition or reconstruction of certain places, which the residents felt emotionally related to, they were changed into environments without any significance or emotional relationship. By the means of relating to demolitions and subsequent construction, there also emerged memories affecting the everyday life in socialism, that can serve as a means to creating an image of that society, and to considering the values, norms and habits, the specific culture of the residents of a socialist town. For the researching of the socialist era from an ex-post perspective, the method of photoelicitation was applied, its development and rules of application being described in the Thesis. Photoelicitation made it possible to acquire testimonies regarding perished environments and its application positively effected the leading of interview and the quality of acquired data.

9 PŘÍLOHY

9.1 Příklady fotografií předkládaných při fotoelicitaci (zdroj: Kadeřábek 2006, Garkisch 2012, soukromé sbírky informátorů)

9.2 Příklady fotografií užitých při fotoelicitaci (zdroj: soukromý archiv autorky)

